23 ३,६४२

१७

गायत्री
पुष्टि
१७०१ से २०००

६६१
४८ XX

६६१
४८ XX

६६१
४८ XX

५३ (१७)

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

ओ३म्
पुस्तक संख्या ६६४१
पञ्जिका संख्या
पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान आदि
न लगाएं।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

पुस्तकालय
गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या ६६१ / ८८XX   आगत संख्या 13745

पुस्तक विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित 30 वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापस आ जानी चाहिए अन्यथा 50 पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब दण्ड लगेगा।

1927

661,48 XX
13745

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

Febr

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NOS. 362

CHECKED 1973
Initial

गादाधरी

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता।
श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या
श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता।

THE

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY
OF TATTVA CHINTÂMANI.

By

Gadádhara Bhaṭṭâchârya Chakravartin. (With Texts).
Edited by Nyâyâchârya Vàmâcharaṇa Bhattâchârya,
Professor, Govt. Sanskrit College, Benares;
and Nyâyopâdhyâya Ḍhuṇḍhirāja Śāstrī,
Professor, D. A. V. Veda Vidyālaya,
BENARES.

FASCICULUS XX-२०

PRINTED PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE,
Vilas Press, North of Gopal Mandir, Benares.

1927

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

* ओ३म् *
पुस्तक की संख्या ......६६.१.......
पुस्तकालय-पञ्जिका-संख्या 13745
पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकता। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

आनन्दवनविद्योतसुमनोभिः सुसंस्कृता।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोहितम् ॥ २ ॥
स्तवकः—३६२

Printed by Jai Krishna Das Gupta at the Vidya Vilas Press, Benares.

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers, LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig: GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency, POONA.

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तदिन्द्रियजन्यदोषविशेषाजन्यविपरीतनिश्चयविशेषस्यैव, तथात्वोपगमात्-विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । विशेषोपादानप्रयोजनमाह न चेति । दोषविशेषजन्यविपरीतज्ञानसत्त्वे तदनिवर्त्तकत्वेन विशेषदर्शनस्याकिञ्चित्करतया तत्सत्त्वेपि समानेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षानुत्पत्त्या विशेषदर्शनविशिष्टत्वमपुरस्कृत्यैव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति दोषविशेषाजन्यत्वं विशेषपदार्थेन्तर्भावितम् । उक्तस्थलेपि अयं स्थाणुरिति भ्रमोत्पत्तिकाले अयं न स्थाणुरिति प्रत्यक्षवारणाय विशेषादर्शनविशिष्टदोषप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वे तद्विशिष्टविपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वमफलमिति बोध्यम् ।

ननु यत्र विपरीतनिश्चयानन्तरं तन्निवर्त्तकं विशेषदर्शनं तत्र विशेषदर्शनस्योत्पन्नविपरीतज्ञाननाशकतया विपरीतज्ञानान्तरोत्पादविरोधितया च प्रत्यक्षनिश्चयोपयोगित्वेपि यत्र शंखत्वादिदर्शनकाले दोषविशेषजन्यः पीतत्वादिभ्रमस्तत्राप्यनुभवसिद्धं मानसादावपीतत्वादिनिश्चये शंखत्वादिदर्शनस्योपयोगित्वं विशेषदर्शनस्योत्तेजकत्वं विना न निर्वहतीत्यतआहोपयुज्यते चेति । अप्रामाण्यग्राहकत्वेनेति । विशेषदर्शनकालीनविपरीतज्ञानानुव्यवसाये तद्धाप्यवति तद्विपरीतावगाहित्वभानात्तेन हेतुना तत्राप्रामाण्यानुमितिसम्भवादिति भावः । यद्यपि यत्रोपक्रमेणाप्रामाण्यानुमितिस्तस्यानुव्यवसायादिना विनष्टत्वादेव विरोधिता न सम्भवति, तथापि तत्समानविषयकज्ञानान्तरस्याविरोधित्वायाप्रामाण्यग्रहोपयोग इत्यवधेयम् ।

साध्याभावविशिष्टपक्षादेवाधित्वे 'अथ साध्याभाववति पक्ष' इत्यादि पूर्वपक्षग्रन्थेन दर्शितामनुपपत्तिमाशङ्क्य निराकरोति न चैवमित्यादिना । अज्ञानलक्षणा जनकज्ञानाभावरूपा । ग्रहे चेति । पक्षे हेतोरित्यनुषज्यते । व्यभिचारधीरेवेति । उभयथाप्यनुमित्यनुत्पादे बाधोऽकिञ्चित्कर इति शेषः । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदादिति । तथाच पक्षे हेतुग्रहेऽपि तस्य साध्याभाववत्ताज्ञानाभिन्नतया न व्यभिचारावगाहिता साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विशिष्टस्य व्यभिचारत्वात् साध्याभावविषयकज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वात्, एवं साध्याभावज्ञानस्यापि हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वानवगाहितया न तद्घटितव्यभिचारावगाहिता खण्डशो दोषघटकपदार्थावगाहिनो ज्ञानस्य च विरोधितेति बाधादेव तत्रानुमित्यनुत्पाद इति भावः । यत्र परा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

मर्शेपि लौकिकसन्निकर्षाद्दोषविशेषाद्वा पक्षे साध्याभाववत्त्वभाने तत्रापि न व्यभिचारग्रह इत्याहाभेदेपीति। तयोरित्यादिः। इति ग्रहस्येति। इत्याकारकस्यैव तत्रत्यबाधग्रहस्येत्यर्थः। परस्परोपरागानवगाहिन इति। हेतौ साध्यभावविशिष्टधर्मिवृत्तित्वस्य साध्याभावविशिष्टे धर्मिणि हेतुमत्त्वस्य चानवगाहिन इत्यर्थः। एतच्च व्यभिचाराविषयकत्वे हेतुगर्भं विशेषणं विशिष्टव्यभिचाराभाने च खण्डशस्तद्घटकनानापदार्थावगाहिनानाज्ञानस्येव विशकलितसमूहालम्बनस्याप्यनुमित्यविरोधितया बाध एवानुमितिविरोधीति भावः। ननु तत्र विशिष्टव्यभिचारज्ञाने किं बाधकमित्यत आह एकत्रेति। एकनिश्चयागोचरत्वादिति। तदुभयभाने निश्चयत्वस्यैवानिर्वाहात्, तदनिर्वाहे च व्याप्तिनिश्चयाभावेनैवानुमित्यनुत्पादादिति भावः। ननु विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादेरिव तद्धर्मिणि साध्याभाववत्त्वादिना सहितं तद्धर्मिणो हेतुमत्त्वादिकमपि व्यभिचारः विशकलितदुभयज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धस्यानुभविकत्वादित्युक्तस्थलेपि व्यभिचारनिबन्धन एवानुमित्यनुत्पाद इत्याशङ्क्याह पूर्णे चेति। तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति परामर्शाविघटकतयैवानुमितिविरोधिनो व्यभिचारस्वरूपासिद्ध्यादिग्रहस्यानुमित्यनुत्पादनिर्वाहकत्वादित्यर्थः। तथा च तृतीयलिङ्गपरामर्शसमवधाने सति पक्षे साध्याभावग्रहे बाधादेवानुमितिप्रतिबन्ध इति तस्य हेत्वाभासतेति भावः। यादृशबाधग्रहकाले व्यभिचारज्ञानानियमस्तज्ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानसङ्कीर्णतयापि बाधस्य पार्थक्यं निष्प्रत्यूहमित्याह उक्तश्चेति। न च–नहि, तद्ग्रहे–तादृशबाधग्रहे। व्यभिचारबुद्धिरावश्यकीति। धर्मिणि साध्याभाववत्त्वस्येव साध्यधर्म्यवृत्तित्वस्य व्यभिचारघटकत्वादिति भावः॥

(दी०) यत्त्वनिश्चितप्रामाण्यस्य ज्ञानस्यार्थनिश्चयरूपत्वे प्रामाण्यनिश्चयवैयर्थ्यमतिप्रसङ्गश्च तथाच पक्षे साध्याभावज्ञानस्य निश्चयत्वसम्पत्तयेऽपेक्षणीयस्तत्प्रमात्वनिश्चय एव प्रतिबन्धकः, प्राथमिकत्वादुपजीव्यत्वाच्च, न तु चरमभावि तदधीनं व्यभिचारज्ञानमिति।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तत्तुच्छम् । तस्य प्रतिबन्धकत्वेनाक्लृप्तत्वादगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव निश्चयस्य स्वकार्य्यकारित्वात्, अन्यथानवस्थानात्, अप्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तकत्वेन च क्वाचित्क प्रामाण्यग्रहोपयोगात् संशयसाधारणस्य व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाच्चेति । यत्तूपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधी व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वह्न्यभावो बाधः । न च विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या कथं तद्विशिष्टानुमितिः, विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन तत्सम्भवात् । शुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहादेव चोपनयसहकारेणाप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितिसम्भवात् तदभावो बाधोऽस्तु । तेन रूपेण व्याप्तेरनुपादानाच्च तथाव्यभिचारो न दोषाय, उपनीतसकलभाने चाप्रामाण्यं प्रत्यक्षेऽपि तुल्यम् अनुद्देश्यांशे चानुमितेरप्रामाण्यं न वादिविजयप्रयोजकमिति । तन्न । प्रत्यक्षे हि विना सन्निकर्षमभानादुपनीतभानस्य प्रत्यभिज्ञादावानुभविकत्वादुपनयोऽपि सन्निकर्षः कल्प्यते, अनुमितौ च फलासिद्ध्या न सामग्र्यन्तरकल्पना । न खलु वह्निव्याप्यधूमपरामर्शादुपनीतरासभानुमितिरानुभविकी कस्यापि, अन्यथा पर्वते वह्निसन्देहवतो निश्चितवह्निव्यभिचारकेण अभिधेयत्वादिना पर्वतादौ प्रमेयत्वादिकमनुमिमतोऽपि वह्न्यर्थिनो वह्निमत्त्वनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृत्त्यापत्तेरिति ॥

(गा०) साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वस्य व्यभिचारज्ञानोपजीव्यज्ञानविषयतया हेत्वाभासत्वमिति यन्मूलोक्तं तद्दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति । निश्चयरूपत्वे–तत्कार्यकारित्वे, अतिप्रसङ्गः–गृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य तथात्वप्रसङ्गः । तत्प्रमात्वनिश्चय एवेति । विरोध्यविषयकोऽपीति शेषः । प्रतिबन्धक इति । अनुमितेरित्यादिः । प्राथमिकत्वं क्वाचित्कमित्यत आह उपजीव्यत्वादिति । नत्वित्यादिना व्यभिचारज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वमेव व्यवच्छिन्नं व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतायामविवादात्, अन्यथा व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तेः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तस्य—पक्षे साध्याभावबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्य। अक्लृप्तत्वा-दिति। व्यभिचारज्ञानस्य पक्षातिरिक्ते साध्याभावहेतुमत्तावगा-हिज्ञानात् यत्रानुमित्यनुत्पादस्तत्र प्रतिबन्धकताऽक्लृप्तेति भावः। उपजीव्यत्वमपि दूषयति अगृहीतेति। अन्यथा–निश्चितप्रामाण्यकत्वेन तथात्वे। प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यमुद्धरति अप्रामाण्यशङ्केति। क्वचिदिति। यत्र कोट्युपस्थित्यादिरूपकारणसमवधानं तत्रेत्यर्थः। क्वचिदित्यने-न तादृशोपयोगितायामनवस्था नास्तीति सूचितम्। व्यभिचार-ज्ञानस्य साध्याभावांशे निश्चयत्वापेक्षायां प्रमात्वनिश्चयापेक्षा सैव नास्तीत्यतोऽपि न प्रमात्वनिश्चयोपजीव्यतेत्यत आह संशयेति। मूलो-क्तानि कतिपयदूषणान्युद्धृत्य सोन्दडमतम्परिष्कृत्योपन्यस्यति यत्त्विति। बाध इति। असंकीर्ण इत्यादिः। किंचेत्यादि मूलेनोक्तं दूषणमुद्धरति न चेत्यादिना। विशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्या–अनुमितेः पूर्वं काञ्चनमयत्वरूपविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवह्निरूपविशेषणाज्ञानेन, कथं तद्विशिष्टानुमितिः-कथं तादृशविशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेः प्रसक्तिः, तथाच कारणबाधादेव तत्र विशिष्टानुमित्यनुत्पादसम्भवा-द्बाधोऽकिञ्चित्कर इति भावः।

विशेष्ये विशेषणामतीति। अयं भावः। विशिष्टविशेषणकं ज्ञानं द्विविधं–तदुपलक्षितप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहि तद्विशिष्टप्रतियो-गिकवैशिष्ट्यावगाहि च। आद्ये विशेषणज्ञानासंसर्गाग्रहयोरेवापेक्षा न तु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधियोऽपि, अत एव अवान्तरवाक्या-र्थज्ञानं विनैव महावाक्यार्थज्ञानं स्वीकुर्वन्ति इति। न चैवमपि पूर्वं वैशिष्ट्याऽप्रसिद्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभा-वाद्बाधग्रहो न सम्भवतीति स्वरूपसतो बाधस्याकिञ्चित्करतेति वा-च्यम्। प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य विशिष्टवि-शेषणज्ञानविधयैव विशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धौ हेतुत्वात्का-ञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्याकारिकायां स्वातन्त्र्येण प्रतियोगिताव-च्छेदकतया काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिन्यामभावबुद्धौ तदपेक्षाविरहात्, प्रतियोगिविशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानमिति निय-मस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिनोऽननुमतत्वात् पूर्वं कथं-चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानेनापि बाधग्रहः विशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमि-तिकारणान्तरसमवधानं च सम्भवतीत्यपि बोध्यम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

ननु विशिष्टज्ञानानपेक्षया कथंचिद्विशिष्टज्ञानसम्पत्त्या बाधग्रहसम्भवे व्यभिचारोपि गृहीत इति तत एवानुमितिर्न भविष्यतीति किं बाधेनेति दूषणमुद्धर्त्तुं तत्र काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावरूपबाधतादृशाभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहयोः काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिविरोधित्वाविरोधित्वे दर्शयति शुद्धसाध्येति। अप्रसिद्धविशिष्टसाध्यानुमितीति। पूर्वाज्ञातकाञ्चनमयत्वादिविशेषितवह्न्यादेरनुमितिसम्भवादित्यर्थः। तदभावः—काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभावः। बाधोऽस्तु–विशिष्टसाध्ये साधनीये बाधरूपः प्रकृतहेतुदोषोऽस्तु। विशिष्टसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयेव उपनयादिसहकृतशुद्धसाध्यव्याप्तिग्रहविषयतयापि प्रकृतहेतौ विशिष्टसाध्यघटवभानप्रयोजकतया बाधग्रहदशायां तस्य च तदनुत्पादकतया बाधप्रयुक्तत्वात्तादृशबाधग्रहस्य शुद्धसाध्यानुमित्यविरोधित्वेऽपि शुद्धसाध्ये साधनीये तस्य दोषत्वानुपगमे क्षतिविरहादिति भावः। तेन रूपेण–काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वादिना, तथा व्यभिचारः- काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वम्। न दोषायेति। पक्षातिरिक्तहेत्वधिकरणमात्रे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यभाववत्ताज्ञानेऽपि पक्षे काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्याद्यनुमित्युपगमेनानुमितौ साक्षाद्व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वेपि काञ्चनमयत्वादिसहितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितावेव तथा व्यभिचारधियो विरोधित्वात् काञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितौ काञ्चनमयत्वाद्यंशे विधेयतावच्छेदकताख्यविलक्षणविषयताविरहेण उक्तव्यभिचारधियोऽविरोधित्वादिति भावः।

अथ व्यधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावप्रतीतौ काञ्चनमयत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकतया भासते समानाधिकरणं वह्नित्वादिकं तु प्रतियोगिन्युपलक्षणतयैव भासते तस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्। एवं च काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितौ काञ्चमयत्ववह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यवगाहिबाधग्रहस्यैव प्रतिबन्धकतया नोक्तबाधज्ञानस्य विरोधितेति कथं स हेत्वाभासः। न चोभयधर्मप्रकारेण साध्यानुमितौ एकधर्मांशेऽवच्छेदकत्वमन्यत्र च प्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्यावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकतेति वाच्यम्। तथासति काञ्चनमयत्वेन महानसीयवह्निना-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तीति धियोपि काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधितापत्तेः। अधिकं त्वित्यादिन्यायेन इतरसामानाधिकरण्याभावस्य प्रतिबन्धकतायामतन्त्रत्वात्। न च एकांशे स्वरूपसम्बन्धरूपस्यापरांशे च्चानतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यावगाहनं प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रम्। ईदृशप्रतिबन्धकतायाः क्वाप्यक्लृप्तत्वात्। तावतापि काञ्चनमयत्वेन वह्निघटोभयसामान्यं नास्तीति ज्ञानस्य काञ्चनमयवह्निमानित्यनुमितिविरोधितया दुर्वारत्वाच्च।

मैवम्। प्रतियोगिविशेषणतया भासमानधर्मस्यापि समानाधिकरणतया व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमेन काञ्चनमयवह्निर्नास्तीत्यादिभ्रम इव काञ्चनमयत्वेन वह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धावपि काञ्चनमयत्ववह्नित्वाद्योः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिभानानङ्गीकारात्। न च मिलित्वा अभासमानयोः प्रतियोगिविशेषणतया स्वातन्त्र्येण च भासमानयोरुभयोर्मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिभानं दुर्घटं काञ्चनमयो नास्ति वह्निर्नास्तीत्यादाविवेति वाच्यम्। एकस्यां प्रतियोगिविषयतायामवच्छेदकतया भासमानयोरिव यदुभयधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयतयोरभावनिष्ठैकविषयतानिरूपितत्वं तयोरपि मिलितयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिभानोपगमादित्यलं पल्लवितेन।

अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलभान इत्यादिमूलोक्तमुपनीतभानदूषणमुद्धरति उपनीतसकलभाने चेति। प्रत्यक्षेपि तुल्यमिति। तथा च प्रत्यक्षमात्रस्येवानुमितिमात्रस्यापि किञ्चिदंशेऽप्रमात्वमिष्टमेवेति भावः। तावता च वादिनो न निग्रह इत्याहानुद्देश्यांश इति। वादिनो यद्विषयसिद्धिरनुद्देश्या तदंशेत्यर्थः। अनुमितेरप्रामाण्यमिति। वादिसम्पादितानुमितेर्भ्रमत्वमित्यर्थः। न वादिविजयप्रयोजकमिति। न वादिकर्मप्रतिवादितया जयप्रयोजकमित्यर्थः। यत्सिद्धिर्वादिन उद्देश्या तत्साधनपरिपन्थिहेत्वाभासस्यैव निग्रहस्थानत्वादुद्देश्यांशे अनुमितेर्भ्रमत्व एव तद्दोषसम्भवादिति भावः। एतत्समाधानमपि मूले शङ्काक्रमेणाभिहितमित्यवधेयम्।

मूलस्थाया अनुमितावुपनीतभानस्याप्रामाणिकत्वोक्तेर्विवरणेन बाधकान्तरदर्शनेन च मतमेतन्निराकरोति तन्नेत्यादिना। प्रत्यक्षेपि ज्ञानं यदि विशेषणज्ञानादिमुद्रया स्वविषयभासकं तदानुमितावपि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तस्य तथात्वे दुर्वारमेव विशिष्टानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव विशेषणज्ञानादेर्हेतुतया अनुभवसामान्ये एव तस्य विषयभासकतासम्भवात्, अतस्तत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षविधया तथात्वं व्यवस्थापयति प्रत्यक्षे हीति । अनुमित्यादौ यदि नोपनीतभानं तदा प्रत्यक्षेऽपि मास्तु अविशेषादिति किं ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वेनेति प्रतिबन्द्युद्धारायाह उपनीतभानस्येति । उपनीतत्वादिविषयकत्वस्येत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञादावित्यादिना घटो नास्तीति सुरभि चन्दनमित्यादिप्रत्यक्षपरिग्रहः । उपनयोपीति । ज्ञानमपीत्यर्थः । सन्निकर्षः–स्वविषये मनसः संनिकर्षः, कल्प्यते इत्यस्य विषयभासकत्वेनेत्यादिः । तद्बलाच्चनोपनीतस्यानुमितौ भानं प्रत्यक्षत्वस्य सन्निकर्षजन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु उपनायकज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं तथापि विशेषणज्ञानबाधाद्यभावबलादनुमितावनुपनीतं भासतामित्यत आह अनुमिताविति । न सामग्र्यन्तरकल्पनेति । अयं भावः । विशेषभासकसामग्रीनिरपेक्षं केवलं बाधाद्यभावसहितं विशेषणज्ञानविधया हेतुभूतं ज्ञानं न विषयभासकमतिप्रसङ्गात् । विशेषभासकसामग्री च प्रत्यक्षानुमित्योरननुगतेति प्रत्यक्षसामग्रीसहितमेव तत्तथा न तु अनुमितिसामग्रीसहितं तादृशस्य तथात्वे कल्पकाभावात् । काञ्चनमयत्वव्याप्यवान् वह्निः काञ्चनमयवह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शघटितवह्न्यादिभासकानुमितिसामग्रीतोपि वह्न्यादौ काञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते इति विशेष्यभासकानुमितिसामग्रीसहितमपि काञ्चनमयत्वादिरूपविशेषणज्ञानादिकं स्वविषयभासकमिति चेद्भवतु तादृशमपि तत्र विशेषणज्ञानादिकं तथा वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादिना काञ्चनमयत्वादिविषयकत्वावच्छिन्नाजनकपरामर्शादिसहितकाञ्चनमयत्वादिज्ञानस्य विषयभासकत्वं तावतापि न सिद्ध्यति, सर्वसाधारणं वह्न्यादिभासकसामग्रीत्वं चैकं दुर्वचं सुवचत्वेपि न तेन रूपेण हेतुतेति तेन रूपेण न सहकारितासम्भव इति फलासिद्धिमेव विवृणोति न खल्विति । ननु काञ्चनमयवह्निमान्पर्वत इत्यादिमानसे तत्तद्विषयोपस्थितबाधविशेषाभावादिघटिता या सामग्री विशिष्टविषयकत्वप्रयोजिका सा काञ्चनमयत्वाद्युपस्थितबाधविशेषाभावादिसहिता वह्न्यादिव्याप्यवत्तापरामर्शसमवधानकालेप्यक्षतैव तादृशज्ञाने मानसत्वप्रयोज-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

कायामेव सामग्र्यामनुमितिसामग्रीरूपप्रतिबन्धकाभावनिवेशात्त-त्तद्विशिष्टविषयावगाहिताप्रयोजकशरीरे प्रयोजनविरहेण तदनन्तर्गतत्वात् । न च तादृशसामग्रीविशिष्टविशेषणज्ञानस्य मानसानुमित्योर्नैकरूपेण हेतुतेति कथं तादृशसामग्र्या अनुगतरूपेणोभयत्र विशिष्टविषयकत्वप्रयोजकतेति वाच्यम् । प्रत्यक्षनिष्ठोपनायकज्ञानजन्यतायामपि अनुमितिसाधारणलौकिकज्ञानत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन मानसानुमित्योरेकरूपेण विशेषणज्ञानहेतुत्वानपायात् । न च प्रत्यक्षत्वापेक्षया अलघोर्ज्ञानत्वस्योपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वं निर्युक्तिकं तुल्यशरीरत्वेपि विनिगमनाविरहेण उभयोस्तथात्वस्याप्रत्यूहत्वादित्याशङ्कयाऽनुमितावुपनीतभान बाधकमाहान्यथेति । अभिधेयत्वादिनेति । इदमापाततः प्रमेयत्वाद्यनुमितिपूर्वं वह्न्यादेरुपस्थितिसत्वेऽनुमित्यनुव्यवसायदशायां पर्वतादौ मानसवह्न्याद्युपनीतभानस्य सर्वमत एव दुर्वारतया वह्न्याद्यर्थिप्रवृत्तेः क्षणैकावलम्बेनावश्यकत्वात् । यदा च तदभावस्याप्युपस्थितिस्तदा तस्यापि प्रत्यक्षे तत्तद्धर्मिगततया भानसम्भवेन यथा तन्निश्चयरूपप्रत्यक्षं तथा अनुमितावपि तदभावस्य तथा भानेपि न तन्निश्चयरूपानुमितिरिति प्रवृत्तिप्रसङ्गे समाधानं तुल्यम् । एवं तद्व्याप्यवत्ताज्ञानाजन्ये उपस्थितिबाधाभावमात्राधीने तन्निश्चयेऽप्रामाण्यशङ्कासम्भवेन न तदर्थिप्रवृत्तिरित्यपि सममेव ।

यत्तु असति अपि बाधाद्यवतार उपस्थितानां सर्वेषां धर्माणां न सकलोपस्थितधर्मिषु भानमिति यद्यज्ज्ञानव्यक्तितो यत्र यत्र धर्मिणि यद्यद्धर्मस्योपनीतभानं प्रामाणिकं तत्तज्ज्ञानव्यक्तेरननुगतरूपेण तत्र तदुपनायकता स्वीकार्या,तथा च फलाभावात्मकस्यापि ज्ञानस्यानुमितौ साध्याद्यंशे स्वविषयधर्मान्तरभासकत्वमुपेयत इत्यनुपनीतभानखण्डनम् । तदपि न सम्यक् । एवं सत्युपनीतप्रत्यक्षे बाधादिबुद्धेः प्रतिबन्धकतावलयप्रसङ्गात् । बाधादिकालीनस्य ज्ञानस्योपनायकत्वाकल्पनेनैव तदानीमपि उपनीतभानवारणसम्भवात् । पुरुषविशेषस्य उपनीतविषयविशेषभानेऽनुगतरूपेणोपनायकज्ञानहेतुत्वसम्भवाच्चेति ।

इदं तु बोध्यम् । अनुमित्युनीतभानस्वीकारे वह्न्याद्यवृत्तिकाञ्चनमयत्वादिनेव तद्वृत्तिमहानसीयत्वादिनापि पर्वतादौ वह्न्याद्यनु-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

मितेः शुद्धवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शतः सम्भवेन तद्विरोधितया समानाधिकरणमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपबाधस्याप्यसङ्कीर्णदोषता दुर्वारेति वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शान्महानसीयवह्न्यादिबाधावताराादेव न पर्वतादौ भासते इति बाधस्य पृथग्दोषत्वमिति ॥

(चिं०) पक्षधर्म्मताबलेन प्रसिद्धं बाधान्न सिध्यतीति बाधः पृथक् । प्रसिद्धाभाववति पक्षे व्यभिचारान्न तत्सिद्धिरिति चेत्, तर्ह्यसत्प्रसिद्धाभाववति सपक्षे व्यभिचारात् तमपि न साधयेत्, तदज्ञानात्तत्साधनेऽनुमितिरप्रमा स्यात् । अथ पक्षवृत्तेरन्य एव धूमादिः सपक्षे, तर्हि गोत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वादेरप्रसिद्धसास्नाद्यनुमानं न स्यात् सास्नादिप्रत्येकव्यभिचारात् । यदि च साध्यत्वावच्छेदकसास्नात्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववति न गोत्वादिकमिति न व्यभिचारः, तर्हि धूमेऽप्येवं व्यभिचाराभावात् साध्यतावच्छेदकेन प्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेत् यदि बाधो न दोष इति वयम् ।

(दी०) पक्षधर्म्मताबलेनेत्यादि । ननु विशेषतो व्याप्त्यग्रहान्न तथासिद्धिसम्भावना, सामान्यतः सिद्धौ न विशेषतो बाधो विरोधी भिन्नप्रकारकत्वात् । न च समानविषयत्वमेव विरोधित्वे तन्त्रम् पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेऽपि वायू रूपवान्नवेति संशयात् रूपवानित्यनुमितेश्च । न चारूपमेव रूपत्वेन शङ्कितमारोपितं वा तद्विषयः, तादृशशङ्काविरहेऽपि तयोरानुभविकत्वात् । दोषवशान्नेह श्वेतं द्रव्यमिति भ्रमेऽपि इह पीतः शङ्ख इति प्रत्ययात्, घटपटौ न स्तः दण्डी चैत्रो नास्तीति ग्रहेऽपि घटोऽस्ति चैत्रोऽस्तीत्यवग-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

मात्। सल्लिङ्गपरामर्शाद्बाधितविशेषभानप्रसङ्गश्च विशेषबाधावतारानवतारयोः समानः समानसमाधानश्च।

(गा०) पक्षधर्मताबलेनेत्यादिमूलोपदर्शितसिद्धान्ते उपाध्यायोक्तदूषणं शङ्कते नन्विति। विशेषतो-महानसीयवह्नित्वादिना, तथासिद्धिः—तादृशविशेषधर्मप्रकारिका सिद्धिः, सामान्यतो-व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वादिना, विशेषतो बाधः-महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावग्रहः, भिन्नप्रकारकत्वात्—अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यतानवच्छेदकरूपप्रकारावगाहित्वात्, समानप्रकारकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतायां तन्त्रत्वात् इति भावः। समानविषयकत्वमेवेति। अभावप्रतियोगितावच्छेदकतया ग्राह्यवृत्तिधर्मावगाहित्वमेवेत्यर्थः। न त्वभावप्रतियोगितया ग्राह्यविषयकत्वमेवेत्यर्थः। वह्निर्नास्तीत्यादिसामान्याभावबुद्धौ महानसीयवह्न्यादेः प्रतियोगितयाऽभाने महानसीयवह्निज्ञानविरोधित्वानुपपत्तेः। न च सामान्यप्रत्यासत्तितः सामान्याभावबुद्धौ सकलप्रतियोगिभानं नियतं सामान्यज्ञानसत्त्वेऽपि तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वे सकलसामान्याश्रयभानासम्भवात्, अनुपस्थितव्यक्तीनां विशेषणज्ञानरूपकारणविरहेणाभावांशे प्रतियोगितया प्रकारत्वायोगाच्च। एवकारेण समानप्रकारकत्वतन्त्रताव्यवच्छेदः। अनुमिताविव चेत्समानविषयकत्वेन विरोधितोच्यते तत्राह रूपवानित्यनुमितेश्चेति। अरूपं-रूपभिन्नं, शङ्कितमारोपितं वेति वाकारोऽनास्थायाम्। रूपत्वांशे निर्द्धर्मितावच्छेदककतदवच्छिन्नविशेषणताकबुद्धा रूपत्वप्रकारकबुद्धित्वेन तत्संशयनिश्चययोर्द्वयोरेव हेतुत्वात्तयोः संशयानुमित्योरानुभविकत्वादिति। तथा चानायत्या तत्र रूपाविषयत्वस्य स्वीकरणीतया समानविषयकत्वेन विरोधितामते तदनुपपत्तिरिति भावः। ननु पूर्वं रूपत्वेनारूपज्ञानविरहेऽपि तादृशसंशयादौ विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या धर्मिविशेषणतया भासमाने रूपे रूपत्वभानं सम्भवतीत्याशङ्क्य बाधकान्तरमाह-दोषवशादिति। श्वेतं द्रव्यमिति द्रव्यपदं च श्वेतपदस्य धर्मिपरतालाभाय। इह पीतः शङ्ख इति। यद्यपि ग्राह्यशङ्खवृत्तिशुक्लत्वावच्छिन्नाभावग्रहे इह शङ्ख इति पीतत्वादिविषयकज्ञानस्याप्यनुपपत्तिः, तथापि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

भ्रमस्य साक्षात्कारिज्ञानविरोधिताप्रयोजकपित्तादिदोषजन्यतायाः श्वैत्यप्रकारेण शङ्खग्रहस्य तत्रानुत्पत्त्या शङ्खत्वग्रहे श्वैत्याविषयकत्वलाभाय पीत इति प्रत्ययादिति साक्षात्कारित्वप्रत्ययादित्यर्थः । अत्र शङ्खत्वेनासन्निकृष्टस्योपनीतशङ्खस्य न भानोपगमसम्भवः शङ्खं साक्षात्करोमीत्यनुभवात् । नापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य कस्यचिदशङ्खस्य तदानीं तत्राशङ्खत्वसाक्षात्कारसामग्रीसत्वेन शङ्खत्वग्रहासम्भवात् । अतस्तत्र शङ्खत्वेन शङ्खस्यैव भानमङ्गीकार्यं तत्रच शुक्लाऽभावग्रहदशायां भवतो न सम्भवतीति भावः ॥

ननु तत्रापि पित्तादिना प्रतिबन्धाच्छङ्खादौ श्वैत्याद्यग्रहेणैव इह श्वेतः शङ्ख इत्यादिसाक्षात्कारविरहोपपत्तिर्दोषनाशे च सति तादृशभ्रमसत्त्वेपि क्षणं तादृशसाक्षात्कारोपगमसम्भवाद्दोषविशेषजन्यभ्रमस्य लौकिकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वं सविवादमित्याशंक्य बाधकान्तरमाह–घटेति । ग्राह्यपर्याप्तधर्मावच्छिन्नाभावग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वोपगमे द्वौ न स्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन द्वित्वाभावस्य विषयत्वोपगन्तृमते च घटपटौ न स्त इति ग्रहे घटोस्तीति ज्ञानस्य नानुपपत्तिरित्यतो विशिष्टाभावग्रहदशायां विशेष्यप्रतीतिपर्यन्तानुपपत्तिप्रदर्शनम् । यद्यपि विशेष्यवति विशिष्टाभावप्रत्ययस्य विशेषणाभावविषयकत्ववादिनां प्राचां नेयमप्यनुपपत्तिः । वस्तुतः समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेपि दण्डविशिष्टश्चैत्रो नास्तीति ग्रहदशायां दण्डोपलक्षितचैत्रवत्ताप्रत्ययस्य समानप्रकारकस्यानुपपत्तिरित्युपलक्षणीभवत्तद्धर्मप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तद्धर्मविशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताविशिष्टविषयकाभावग्रहस्य तद्विशिष्टप्रतियोगिमत्ताग्रहे विलक्षणप्रतियोगितावगाहिविशिष्टाभावग्रहस्य पृथक् प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च समानविषयत्वेन विरोधितामतेपि तद्वत्ताग्रहसामान्यविरोधितायां विशिष्टाभावीयप्रतियोगिताविलक्षणतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वावगाहित्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्ययाविरोधितायां च विशिष्टाभावीयविलक्षणप्रतियोगितावगाहित्वं तन्त्रमित्युक्तौ नोक्तदोषावसरः । तथापि तन्मते तद्वत्ताग्रहं प्रति वास्तवतद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावगाहित्वेन प्रतिबन्धकत्वे पीतो नास्तीति ग्रहे पीतः शङ्खो नास्तीत्यानुमानिकादिप्रतीत्यापत्तिः पीतत्वस्य वस्तुतश्शङ्खावृ-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

सित्वाद्युक्तत्वस्य शङ्खावृत्तित्वभ्रमदशायां शुक्लो नास्तीति ग्रहेऽपि तादृशप्रतीत्यनुपपत्तिश्चेति तद्वृत्तित्वस्थाने तद्वृत्तितया गृह्यमाणत्वं धर्मविशेषणं देयम् । तथा च कालान्तरीणपुरुषान्तरीणज्ञानव्यावर्तनाय तत्तत्कालपुरुषनिवेशेन महागौरवं दूषणं बोध्यम् । न च समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते तत्तद्व्यक्तित्वप्रकारकप्रतियोगिमत्ताग्रहे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञानस्य यावत्यः प्रतिबन्धकताः तावत्य एव बाधबुद्धिप्रतिबन्धकाः समानविषयकत्वेन प्रतिबन्धकतामते समानप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकतामते च घटत्वपटत्वादिरूपप्रकारान्तर्भावेण विरोधिताधिक्यमिति गौरवमिति वाच्यम् । समानविषयत्वेन विरोधितामते उक्तक्रमेण ज्ञानव्यक्तिभेदेन प्रतिबन्धकताभेदादतीवगौरवात् वायौ रूपविशेषाभावकूटग्रहदशायां वायौ रूपान्यत् किमपि समवायेन नास्तीति भ्रमसत्त्वे वायू रूपवान्न वेति संशयादेरनुपपत्तिरपि तन्मते द्रष्टव्या ।

ननु समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते पर्वते महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिविशेषबाधानवतारदशायां सल्लिङ्गपरामर्शाद्वह्नित्वादिसामान्यधर्मप्रकारेण पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादिविषयकभ्रमानुमितिप्रसङ्गः, समानविषयकत्वेन विरोधित्वमते च तत्र तद्भासकेतरबाधादिसत्त्वेऽपि विशेषबाधादेव न तत्र तद्भानप्रसङ्ग इत्यत आह सदिति। विशेषबाधावतारानवतारयोः समान इति । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते यथा विशेषबाधावतारदशायां तत्प्रसङ्गस्तथा विशेषभासकेतरबाधाद्यसत्त्वे विशेषबाधानवतारदशायां तत्प्रसङ्गोऽस्तीत्यर्थः । समानसमाधानश्चेति । यथा समानविषयकत्वेन विरोधितामते बाधितेतरबाधाद्यसत्वे विशेषबाधानवतारे तादृशेतरबाधादिरूपदोषविरहादेव न तादृशभ्रमानुमितिरिति समाधानं तथा समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि तदेव समानमित्यर्थः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामतेऽपि इतरबाधादितो विशेषरूपेणैव पक्षे बाधितविशेषभानमभ्युपगम्य बाधासङ्करस्य व्यवस्थाप्यतया तन्मते यद्यप्युक्तरीत्या नातिप्रसङ्गवारणसम्भवः तादृशबाधादिरूपदोषस्य सामान्यरूपेण बाधितव्यक्तिविषयकानुमितावहेतुतया तादृशविरहस्य तादृशभ्रमानुमितिवि-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

रहाप्रयोजकत्वात्, तथापि तन्मते सामान्यरूपेण पक्षे बाधितविशेषानुमित्यप्रसिद्ध्या तत्सामग्र्यकल्पनेन न तत्प्रसङ्गः सामान्यरूपेण बाधितविशेषभानस्यानुमितावभावस्तु तादृशप्रत्यक्षसामग्रीविरहप्रयोज्य एवेति ॥

(दी०) अत्र वदन्ति–व्यापकतानवच्छेदकमपि रूपं लाघवज्ञानादिसहकारिवशादनुमितौ प्रकारीभवति, यथा जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यत्र जीवनप्रतियोगित्वम्। अन्यथा जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्य हेतोरसिद्ध्या बहिःसत्त्वानुमानायोगात्। एवं क्षित्यादिकर्त्तुरेकत्वमपि। अन्यथा एकोऽनेको वा क्षित्यादिकर्त्तेति सन्देहप्रसङ्गात्, अनुमितेश्च तादृूप्येण लघ्वर्थाविषयकत्वे तथाविधानुव्यवसायविरहात्, सति लाघवप्रतिसन्धाने लघ्वर्थपरिच्छेदकत्वमनुमानस्येत्यपि न सिद्ध्येत्। इत्थञ्च विशेषतो जायमानानुमितिं विरुणद्धि बाधः। प्रमितिबाधः पृथक्। सल्लिङ्गपरामर्शात् कथं भ्रान्तानुमितिर्जायतां न जायेत वा कथं यथार्थेति चेत्।

(गा०) यद्यपि साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाप्रसिद्धमिव प्रसिद्धमपि साध्यं धूमगोत्वादिकं साधयेदिति मूललिखनात् साध्यतावच्छेदकवह्नित्वादिप्रकारकाबाधितविशेषासिद्धिविरोधितया बाधस्य हेत्वाभासत्वं मूलकाराभिमतं, तथापि समानविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात्तामुपेक्ष्य सहकारिविशेषवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भानमुपगम्य समाधत्ते अत्र वदन्तीति। लाघवज्ञानादीत्यादिना एकविशेषबाधपरिग्रहः। प्रकारीभवतीति। साध्यांश इत्यादि।

अत्र अपसिद्धान्तशङ्कामपनिनीषुर्मणिकारसम्मतिमादर्शयितुं यत्र तस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रकारकत्वमनुमतं तथाविधं दृष्टान्तद्वयमाह यथेत्यादिना। इत्यत्रेति। व्यतिरेकिग्रन्थे मणिकारापदर्शितबहिःसत्त्वसाधकलिङ्गविशेषणासिद्धिपरीहारफलकानुमान इति शेषः। जीवनप्रतियोगित्वमिति। भावप्रधानं, व्यापकतानवच्छेदकमपि सा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

ष्यांशे लाघवज्ञानबलात् अन्यतरप्रतियोगित्वांशे प्रकारीभवतीत्यनुषङ्गादिनान्वयः। ननु तत्रान्यतरप्रतियोगितात्वरूपव्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैव लाघवज्ञानबलाद्विशेषस्य जीवनप्रतियोगित्वस्य सिद्धिर्न तु ताद्रूप्येण। न चैवं लाघवज्ञानस्यानुपयोगः, परामर्शस्यैव सामान्यरूपेणाबाधितविशेषानुमापकत्वसम्भवादिति वाच्यम्। अपरविशेषभाननिवृत्तौ लाघवज्ञानोपयोगात्। यदि च बाधितविशेषभासकलाघवज्ञानरूपदोषविरहादेवाऽबाधितविशेषधर्मिकलाघवज्ञानदशायां तादृशविशेषाभावसम्भवादबाधितविषयकलाघवज्ञानस्योपयोगिता न घटते भवतु तदा तदनुपयोग्येव बाधितधर्मिकलाघवज्ञानमेव तद्भानानियामकतया अबाधितभानप्रतिबन्धकतया च उपयुक्तमित्यत आह अन्यथेति। बहिःसत्त्वानुमानायोगादिति। यत्र ज्योतिःशास्त्रावधारितनियमात् समयविशेषजन्यत्वादिरूपाल्लिङ्गात् देवदत्तस्य शतवर्षजीविता प्रथममवधारिता अनन्तरं च भूयो भूयो गृहे एव दृष्ट्वा शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमोऽप्यवधारितः ततश्च कदाचिद्योग्यानुपलब्ध्या गृहे तदभावं निश्चित्य प्रतिसन्धत्ते देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वे तदुपपादकं बहिःसत्त्वमावश्यकमिति गृह एवेति नियमो न सम्भवति तादृशनियमसत्त्वे च मरणस्यावश्यकतया तादृशजीवित्वनिश्चायकनियमो न सम्भवति इति तादृशनियमग्रहोऽप्रमा किं वा एतादृशनियमग्रह एवेति देवदत्तो जीवति मृतो वेति तत्र मरणापेक्षया भावरूपे जीवित्वे लाघवग्रहे सति जीवित्वोपपादकबहिःसत्त्वसिद्धेरनुमानताऽनिर्वाहादित्यर्थः। तथा सति संशयकरणकार्थापत्तेर्निराकरणं नोपपद्यते इति भावः। ननु तत्र सामान्यरूपेणैव जीवित्वसिद्ध्वैव विशेषसंशयनिवृत्त्या मानसी हेतुसिद्धिरित्यपि मणिकाराभिप्रायः सम्भवतीति समानविषयकत्वप्रयुक्तविरोधित्वाभिप्रायकतयापि तन्मूलव्याख्यासम्भवादनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वस्य मणिकाराभिमतत्वं न लभ्यत इत्यनुशयेन दृष्टान्तान्तरानुसरणं एवमिति। क्षितिकर्त्तुरेकत्वमपीति। ईश्वरानुमाने इति शेषः। प्रकारीभवतीत्यनुषङ्गादिना अन्वयः। तत्रैकत्वस्याप्रकारत्वेनेश्वरैकत्वानेकत्वयोर्नित्यं संशय इति पूर्वपक्षयित्वा लाघवस्य प्रमाणसहकारितया सिद्धान्तं प्रणयतो मणिकृतोनुमतां युक्तिमाहान्यथेति। क्षितिकर्तुरेकत्वं च न क्षितिकर्त्रनिष्ठभेदाप्रति-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

योगित्वं क्षितिकर्तृभिन्ने तदप्रसिद्धेः । क्षितिकर्त्तरि च लाघवज्ञानादिना तदसिद्धेः अनुपस्थिते तत्र लाघवज्ञानासम्भवात् । न च द्व्यणुकादिकर्त्तरि अङ्कुरादिकर्त्रभेद एव क्षित्यादिकर्तुरेकत्वं स चाङ्कुरादिकर्त्तरि सिद्धे तत्रैव प्रसिद्ध्यतीत्युपस्थितेस्तत्र लाघवज्ञानसम्भवेन तत्सहकृतद्व्यणुकादिपक्षकसकर्तृकत्वाद्यनुमानात् द्व्यणुककर्त्रादावङ्कुरादिकर्त्रभेदरूपं तत्कर्त्रैकत्वं सिद्ध्यतीति वाच्यम् । कार्य्यत्वादिलिङ्गेनाङ्कुरादौ विशिष्य सकर्तृकत्वस्य प्रथमतः सिद्धावपि प्रत्येकमङ्कुरादावुभयकर्तृकत्वसंशयसम्भवेन तत्कर्त्तृनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वप्रसिद्ध्यसम्भवात् । किन्तु आत्मानात्मोभयावृत्तिदुःखसमानाधिकरणद्वित्वशून्यत्वमेव तत्, तादृशं च द्वित्वं आत्मेतरद्रव्यद्वये प्रसिद्धं तच्छून्यत्वं च गुणादाविति । ननु लाघवज्ञानात् सामान्येनैव रूपेण लघ्वर्थविषयिणी अनुमितिरस्तु न तु व्यापकतानवच्छेदकधर्मेण लघ्वर्थविपरीतसंशयं च लाघवधीरेव निवर्तयिष्यतीत्याशङ्क्य युक्त्यन्तरमाह अनुमितेश्चेति । ताद्रूप्येणेति । लाघवधीविषयतावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादिरूपेणेत्यर्थः । तथाविधानुव्यवसायविरहात्—महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायासम्भवात् । न सिद्ध्येदिति । वह्निमनुमिनोमीत्यादिप्रतीतेर्वह्निविषयत्वादिमात्रसाधकतया विशेषतो महानसीयवन्ह्यादिविषयकत्वसाधकप्रतीतिविरहादिति भावः । भवतु लाघवज्ञानादिवशाद्व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्यानुमितिस्तावता किमायातमित्याकाङ्क्षायामाह इत्थं चेति । महानसीयवन्हौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानसहकृताद्वन्हिव्याप्यवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवन्ह्यादिबाधग्रहदशायामिव तदग्रहदशायामपि पर्वतो महानसीयवन्हिमानित्यनुमितिः स्याद्यदि नासौ प्रतिबन्धको भवेदिति बाधः पृथक्दोष इत्यर्थः । शङ्कते सल्लिङ्गपरामर्शादिति । कथं भ्रमानुमितिरिति । दोषविरहादिति भावः । न जायेत वा कथं यथार्थेति । अनुमितिरित्यनुषज्यते । गुणरूपतत्कारणसत्त्वादिति भावः ॥

(चिं०) साध्याभाववन्मात्रसहचारो न व्यभिचारः साध्यप्रागभावध्वंसवद्वृत्तित्वेन व्यभिचारितया पृथिवीत्वादिना गन्धादेः द्रव्यत्वादिना गुणस्यानुमा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

नभङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामि-त्वम्। एवञ्च स प्रागभावप्रध्वंसावच्छिन्नतदाश्रये त-त्प्रतियोगिसाधने पक्षे व्यभिचारो नेति बाधो दूषणम्।

अथावच्छेद्ये सिद्धसाधनम् अवच्छेदके हेत्वसि-द्धिः विशिष्टश्च नान्यदिति चेत्। तर्हि प्रागभावप्रध्वं-सप्रतियोगिनोरेकवृत्तित्वेनैकसमयतापि स्यात्।

अथ यत्समयावच्छेदेन तत्र प्रागभावः प्रध्वंसो वा न तत्समयावच्छेदेन प्रतियोगीति चेत्। तर्हि तदव-च्छेदेन प्रतियोगिसाधने सिद्धसाधनं किन्तु बाध एव। अन्यथा भावात्यन्ताभावयोरप्यवृत्तित्वभङ्गः एकवृत्ति-त्वात्। अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिहापि तुल्या, तत्र देश-भेदोऽवच्छेदकोऽत्र तु समयभेद इति। असिद्धेरपि बाध एवोपजीव्यः। न चैवमुपजीव्यत्वाद्बाधवत् सिद्धसाध-नमपि पृथक्, उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वात्। नहि साध्यज्ञानं तद्बुद्धिविरोधि, धारावाहिकज्ञानोदयात्। नाप्यनुमितिविरोधि, अनुमित्सया प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यनु-मानदर्शनात्। तदुक्तं 'प्रत्यक्षदृष्टमप्यनुमानेन बुभु-त्सन्ते तर्करसिकाः' इति। श्रवणानन्तरं मननदर्शना-च्च। तस्मात् सिद्धिमात्रार्थिनः सिद्धौ न तदिच्छा, सिद्धिविशेषार्थिनः सास्तीति तस्यानुमितिरेव। एवञ्च सिषाधयिषितपक्षविघटनद्वारा सिद्धसाधनं दूषणं न स्वतः।

(दी०) बाधानवतारे बाधितार्थलाघवज्ञानादोषादेव। तथा सामान्यतोदृष्टात्तदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतात् शिष्य-माणप्रसिद्धप्रकारिकानुमितिर्जायते, यथा भोजनसाध्यकपीनत्वा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

दिवासन्ध्याभोजनबाधे रात्रिभोजनप्रकारिका । एवं द्रव्यवृत्तित्वसाध्यिका गुणत्वादिच्छायां दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वबाधे प्रसिद्धमनोवृत्तित्वानुमितिर्जायमाना मनोवृत्तित्वाभावप्रमया बाध्यत इति विशेषबाधो दोषः । किन्तु साध्येत्यादिकमापाततः ।

वस्तुतस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्गामित्वं व्यभिचारः । स्वप्रागभावेत्यादिकं स्पष्टत्वेनोक्तम् । तत्र तदानीं तदत्यन्ताभावस्यापि व्युत्पादितत्वात् । अत एवोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वादिना रूपादिसाधने बाधो निराबाधं पदमादधाति । एवं साध्यवत्तानवच्छेदकदेशावच्छिन्नस्य पक्षत्वेऽपि बाधो बोध्यः ।

(गा०) उभयत्रैकमुत्तरमाह बाधानवतार इति । असल्लिङ्गपरामर्शाभावेपि बाधानवतारसहकृताद्बास्तवबाधितार्थविषयकलाघवज्ञानरूपाद्दोषाद्धेतोरेव भ्रान्तानुमितिर्बाधग्रहरूपोत्तेजकाभावविशिष्टतादृशदोषरूपप्रतिबन्धकसत्त्वात्प्रमानुमित्यनुत्पादश्चोपपद्यते इत्यर्थः । यद्यपि भ्रमरूपपरामर्शविरहेपि ग्राह्याभाववद्विशेष्यकव्याप्यवत्ताज्ञानरूपसल्लिङ्गपरामर्शस्तत्राक्षत एव, तथापि तन्मात्रान्न पर्वतादौ महानसीयवन्ह्यादिभानमिति लाघवज्ञानस्य दोषताया आवश्यकत्वे तस्य तथात्वमप्रामाणिकम् । न च लाघवज्ञानं विनापि महानसीयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शाद्भ्रमानुमित्युत्पत्त्या तादृशपरामर्शस्यापि दोषत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । सर्वसाधारणपरामर्शत्वस्यैकस्याभावात् पर्वतविशेष्यकमहानसीयवन्ह्यनुमितौ तद्विशेष्यकमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्तापरामर्शस्य हेतुत्वेपि महानसीयवह्न्यभाववद्विशेष्यकशुद्धवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुत्वाकल्पनात् परामर्शलाघवज्ञानयोर्जन्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितौ महानसीयवह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्य तज्जन्यानुमितौ च लाघवज्ञानस्य न व्यभिचारः ।

केचित्तु लाघवज्ञानोपनीतमहानसीयत्वादौ न विधेयतावच्छेद-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

कतारूपविलक्षणविषयता स्वीक्रियते अपि तु प्रकारतामात्रं पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां तादृशानुमितिर्न जायत एव महानसीयवह्निव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितौ च महानसीयत्वसहितं वह्नित्वमेव विधेयतावच्छेदकमिति कार्यवैचित्र्यान्न परस्परं व्यभिचार इति।

तन्न । लाघवज्ञानादधिकविषयकानुमितेः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकसिद्धिप्रतिबध्यत्वे देवदत्ते जीवनमरणान्यतरप्रतियोगित्वसामान्यनिश्चयदशायां लाघवज्ञानाज्जीवित्वस्य विशेषतोऽसिद्ध्या बहिस्सत्त्वानुमानानुपपत्तेः। तादृशसिद्ध्यभावघटितलाघवज्ञानसहकृतसामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानघटितसामग्र्या भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ प्रतिबन्धकताधिक्यं प्रामाणिकत्वान्न दोषायेति सङ्क्षेपः

वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शात् महानसीयवह्नौ लाघवमित्यादिलाघवज्ञानदशायां महानसीयवह्निभिन्नवन्ह्यभाववानित्यादीतरबाधग्रहदशायां च पर्वतादौ बाधितमहानसीयवह्न्याद्यनुमितिर्बाधानवतारदशायां जायते न तु तदवतारदशायां इति बाधोऽसङ्कीर्णतया हेत्वाभासः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ विशेषव्यभिचारस्यादोषत्वादिति मणिकृतः।

अत्रोपाध्यायाः। लाघवज्ञानादिसत्त्वेपि व्यापकतावच्छेदकतया गृहीतेनैव रूपेणानुमितिरिति महानसीयवह्नित्वादिना न महानसीयवन्ह्यनुमितिर्जायते अपि तु शुद्धवह्नित्वादिनैव, तत्र च महानसीयवन्ह्यभावधीर्न विरोधिनी ह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिश्चयदशायामपि प्रत्येकं संशयादेरनुभवसिद्धतया ग्राह्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्यैव विशिष्टधीविरोधित्वादित्यतो न विशेषबाधस्य दोषतासम्भवः। न च बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतायां समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वे लाघवज्ञानादिजन्यमहानसीयवन्ह्याद्यनुमितिर्यदि शुद्धवह्नित्वादिनैव तदवगाहते तदा तदुत्तरं महानसीयवह्निमान्न वा पर्वत इति संशयः स्यादिति लघ्वर्थभासकमपि लाघवज्ञानमनुपयुक्तं स्यादिति समानविषयकत्वेनैव बाधबुद्धेर्विरोधित्वं अनुमितौ विशेषरूपेण लघ्वर्थविषयकत्वं वा आवश्यकमिति उभयथैव विशेषबाधो हेत्वाभासीभवेदिति वाच्यम्। लाघवज्ञानस्यैव तादृशसंशयविरोधित्वाल्लाघवज्ञानजन्यानुमितिनाशानन्तरमपि क्षणं संशयोपगमे क्षतिविरहात्।

अत्र नव्याः। लाघवज्ञाननाशे लाघवज्ञानजन्यानुमितिसत्त्वेपि

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

यद्युक्तसंशयः स्वीक्रियते तदा लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थभासकत्वमेवोच्छिद्येत तज्जन्यानुमितौ लघ्वर्थविषयताया व्यर्थत्वात् । न च तस्य फलान्तरासत्त्वेपि लघ्वर्थविषयकत्वेनानुमितेरनुव्यवसायाल्लघ्वर्थविषयकत्वं दुरपन्हवमिति वाच्यम् । यतो वह्निमानित्यनुमितेरनुव्यवसायस्य वान्हमिनुमिनोमीत्याकारकतैव न तु महानसीयवह्निमनुमिनोमीत्याकारकतेति तस्य तदवगाहिताया एवासिद्धेः । एवं महानसीयवन्हौ लाघवज्ञानसत्त्वे तदसत्त्वदशायामिव सल्लिङ्गपरामर्शात् प्रमानुमितिः स्यात् इति लाघवज्ञानस्य प्रमानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुभयमत एवावश्यकम् । तत्र चोपाध्यायमते पर्वतीयवह्नौ महानसीयवह्नौ च लाघवमित्येतादृशलाघवज्ञानदशायां पर्वते पर्वतीयवन्ह्यनुमितिनिर्वाहाय बाधितार्थविषयकलाघवज्ञानं अबाधितार्थविषयकलाघवज्ञानस्योत्तेजकता वाच्या, तथा च पर्वतचत्वरादिविशेष्यकपर्वतीयचत्वरीयवन्ह्यादिविषयकानुमितित्वेन प्रतिबध्यत्वं पर्वतीयचत्वरीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानविरहविशिष्टमहानसीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमुपेयम् इत्येकैकविधलाघवज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्य पक्षविधेयभेदेनानन्त्यम् । नव्यमते च वह्नित्वपर्य्याप्तविधेयतावच्छेदकताकानुमितित्वं बाधितवह्निधर्मिकलाघवज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं पर्वतीयवह्नौ लाघवज्ञानात् पर्वतादौ पर्वतीयवह्नित्वेनैवानुमित्युत्पादात् तस्याः शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाविषयकतया लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वमन्तरेणैव निर्वाहादिति न पक्षभेदेन प्रतिबन्धकताभेदः । वह्नित्वादौ विधेयतावच्छेदकत्वपर्याप्तिनिवेशश्चोपाध्यायमतेऽप्यावश्यकः, अन्यथा पर्वतीयवह्निव्याप्यवान् पर्वत इत्यादि परामर्शान्महानसियवह्नौ लाघवज्ञानदशायां पर्वतादौ पर्वतीयवह्न्यनुमितेरनिर्वाहात् ।

अथ पर्वतादौ महानसीयवन्ह्यादिबाधग्रहदशायां तद्धर्मिकलाघवधीसत्त्वेपि तत्र पर्वतीयवन्ह्यादेरेवानुमितिर्नव्यमत इति तादृशबाधग्रहस्य लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वमावश्यकं, तथा च पर्वतादौ महानसीयवह्नेर्बाधग्रहेपि उक्तलाघवज्ञानसत्त्वेपि चत्वरादौ चत्वरीयवन्ह्यनुमित्युदयात्तत्तद्धर्मिकतदबाधितवह्न्याद्यनुमितौ तत्तद्धर्मिकमहानसीयवह्निबाधग्रहमुत्तेजकीकृत्य पक्षभेदेन लाघवज्ञानस्य विभिन्नप्रतिबन्धकताकल्पनं नव्यानामप्यावश्यकमिति चेत् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

सत्यम् । एवमपि पर्वतादिविशेष्यकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयता-
कानुमितित्वं बाधितवह्निधर्मिकलाघवज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं न-
व्यमते, उपाध्यायमते तु पर्वतादिधर्मिकशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नपर्वतीय-
वह्न्याद्यनुमितित्वम्, अन्यथा पर्वतादौ महानसीयवन्ह्याद्यनुमितेरपि
तद्धर्मिकलाघवज्ञानादनुपपत्तिरिति प्रतिबध्यतावच्छेदकलाघवान्न-
व्यमतमेव साधीयः । न च महानसीयवह्न्यादिधर्मिकप्रतिबन्धक-
तायां तदज्ञानप्रतिबन्धकबाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानतदभावावच्छे-
दकधर्मदर्शनानामनेकेषां नव्यमते उत्तेजकतया गौरवम् उपाध्या-
यमते च पर्वतीयवह्न्यादिधर्मिकलाघवज्ञानमात्रस्य तत्रोत्तेजकत्वं
तादृशबाधादिग्रहदशायामपि पर्वतादौ महानसीयवन्ह्यादेरेव वन्हि-
त्वादिना भानसम्भवेन पर्वतीयवह्न्यादेस्तत्र भानानुपगमेन तादृश-
बाधादिबुद्धेरनुत्तेजकत्वमिति वाच्यम् । बाधादिबुद्धीनां महानसी-
यवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनानुगमय्य उत्तेजकत्वसम्भवात् । नव्य-
मतेऽपि तेषां पृथगुत्तेजकत्वविरहात् उपाध्यायमते पर्वतीयवन्ह्यादिध-
र्मिकलाघवज्ञानादेर्यत्रोत्तेजकता तत्र पर्वतीयवन्ह्यन्यवह्न्यभाववानिति
बाधादिबुद्धेरपि तद्दशायां पर्वतीयवन्ह्यादिभाननिर्वाहार्थमुत्तेजकता-
या वाच्यतया गौरवाच्च । लाघवज्ञानप्रतिबन्धकतायां बाधविशे-
षस्योत्तेजकत्वानुपगमे लघ्वर्थबाधग्रहदशायां लाघवज्ञानसत्त्वे अनु-
मितिरेव न स्यात् प्रमाया भ्रमस्य च प्रतिबन्धकत्वसत्त्वादिति बा-
धग्रहाभाववैशिष्ट्यं प्रतिबन्धके निवेशितम् । बाधग्रहश्च विरोधिग्रह-
मात्रोपलक्षणं तेषां च महानसीयवह्न्यादिमत्ताग्रहविरोधित्वेनैका-
भावः प्रातिस्विकरूपेणाभावकूटं वा निविशतामित्यन्यदेतत् । प्रति-
बध्यतावच्छेदकं च न यथार्थवह्न्यनुमितित्वं यथार्थस्य तद्वति तत्प्र-
कारकत्वस्य तत्तद्वह्निव्यक्तिभेदेन भिन्नत्वात् । नापि वह्न्यन्तरानुमि-
तित्वं वह्निद्वये लाघवज्ञानसत्त्वे परस्परप्रतिबन्धेनानुमित्युच्छेदप्रस-
ङ्गात् । एकलाघवज्ञानेऽपरलाघवज्ञानानामुत्तेजकत्वे गौरवात् । कि-
न्तु शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वमेव अतोऽपि महानसीय-
वह्नित्वादिभानसिद्धिरिति दिक् ।

इतरबाधसहकृतसामान्यतोदृष्टस्यापि व्यापकतानवच्छेदकप्रका-
रकानुमितिजनकताया उक्तत्वात्तज्जन्यविशेषधर्मप्रकारकानुमिति-
विरोधितयापि बाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापयति तथेति । साम-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

१२,६८५
६६१ / ५३ / ९५
६६२ / ४८ XX

न्यतोदृष्टात्–सामान्यधर्मावच्छिन्नव्याप्यवत्ताज्ञानात्, तदितरप्रसिद्धाशेषविशेषबाधसहकृतादिति । यद्विशेषरूपावच्छिन्नं सामान्यं प्रसिद्धं तदेकतररूपभिन्नापरसकलरूपावच्छिन्नस्य बाधसहकृतादित्यर्थः । शिष्यमाणप्रसिद्धप्रकारिकेति । यद्विशेषरूपावच्छिन्नस्य बाधो न गृहीतस्तद्धर्मावच्छिन्नप्रसिद्धप्रकारिकेत्यर्थः । तदानीमप्रतीतस्यात्मवृत्तित्वस्य बाधग्रहेपि गुणत्वादिना दिगन्तद्रव्यवृत्तित्वस्य बाधग्रहे विशेषतो मनोवृत्तित्वानुमित्युत्पत्त्या सहकारिशरीरे प्रसिद्धिनिवेशः । संध्याभोजनप्रसिद्धिदशायां दिवाभोजनमात्रबाधग्रहात् विशेषतो रात्रिभोजित्वस्य पीनत्वेनासिद्ध्या साकल्यनिवेशः । अज्ञातसुरभिगन्धस्य सुरभिविजातीयगन्धबाधग्रहात् गृहीतपृथिवीत्वेन सुरभिगन्धत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमित्यनुत्पत्त्या प्रसिद्धेः सहकारितालाभाय शिष्यमाणे प्रसिद्धिविशेषणमुपात्तम् ।

अत्रेदं बोध्यम् । यादृशसामग्रीबलादात्मवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्थले तद्बाधग्रहेपि मनोवृत्तित्वानुमितिस्तादृशीसामग्री अगृहीतबाधस्यात्मवृत्तित्वस्य प्रसिद्धिदशायामपि तत्कथं तदानीं न मनोवृत्तित्वानुमितिः न हि मनोवृत्तित्वानुमितावात्मवृत्तित्वप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकता सम्भवति येन तत्सत्त्वात्सामग्रीविरहः, तथासति तद्बाधग्रहेपि मनोवृत्तित्वानुमित्यनुपपत्तेः । न च तत्र तत्तद्विशेषबाधग्रहाभावविशिष्टतत्तद्विशेषप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्नायं दोष इति वाच्यम् । तथा सतीतरबाधग्रहहेतुताया निर्युक्तिकत्वापत्तेः उत्तेजकतयैव तदुपयोगोपपत्तेः । यत्र विशेषान्तरमात्रस्यैव न प्रसिद्धिस्तत्रोपस्थितविशेषप्रकारकानुमितेर्वारणाय विशेषान्तरप्रसिद्धेरेव हेतुताकल्पनौचित्यात्, तस्मात्तद्धर्मविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नविषयकानुमितौ तद्विपरीतधर्मसहितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रह एव हेतुः न तु विशेषधर्मान्तरविशेषितसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावग्रहश्च तद्विपरीतश्च तदत्यन्ताभावस्तद्भदन्यत्वम् । अत्यन्तान्योन्याभावयोश्च प्रतियोगितत्वावच्छेदकौ, अभाव (ग्रहे) प्रतियोगितावच्छेदकसामान्यघटितविशेषधर्मप्रकारेण भासमाने प्रतियोगिनि निरुक्तविपरीतधर्मस्य यादृशं विशेषणत्वं साक्षात्तद्विशेषणकोटिप्रविष्टपदार्थविशेषणतया वा तादृशमेवानुमितौ तद्धर्मस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नविशेषणत्वम् । महानसीयभिन्नवह्न्यभाववानित्यत्र बाधग्रहे महानसीयत्वविपरीतस्य महानसी-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

धान्यत्वस्य प्रतियोगिनि साक्षादेव विशेषणतेति साक्षान्महानसीयत्वविशेषितस्य वह्नित्वावच्छिन्नस्य महानसीयवह्निमानित्यनुमितौ भानं विशेष्याभावान्यविशिष्टाभाववद्वृत्तित्वादिबाधग्रहे विशेष्याभावान्यत्वादेर्वृत्त्यादिविशेषणकोटिप्रविष्टेऽभावादौ विशेषणत्वमिति तदधीनविशिष्टव्यभिचाराद्यनुमितावपि तादृशाभावादौ विशेष्यताभावत्वादिसामान्यधर्मस्य विशेषणतया भानाद्विशेषव्यभिचारादिसिद्धिः। एवं च नायं रात्रिभिन्नभोजी इच्छा न मनोभिन्नद्रव्याश्रिता इत्यादिसामान्याभावावगाहिबाधग्रहदशायामेव पीनत्वगुणत्वादिना रात्रिभोजित्वमनोरूपद्रव्यवृत्तित्वत्वादिप्रकारकानुमितिः। दिवा न भुंक्ते न संध्यांशे भुंक्ते न पृथिवीवृत्तिर्न जलवृत्तिरित्यादिविशेषाभावकूटग्रहश्च सामान्याभावग्राहकतयैवोपयुज्यते इति। यद्यप्येकविशेषबाधग्रहस्थले तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतुत एव विशेषान्तरप्रकारकासिद्धिरपि सम्भवति, तथापि यत्र तद्विशिष्टसामान्यसाधकहेतौ विशेषान्तरव्याप्तिग्रहोऽप्रामाणिकस्तत्र तत्सिद्ध्यर्थं तादृशसामग्र्यन्तरकल्पनम्। न च तत्रापि फलानुरोधात्तादृशव्याप्तिग्रहकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्। यत्र पूर्वं विशिष्टहेत्वाद्यनुपस्थित्या व्याप्तिग्रहो बाधितस्तत्र तत्कल्पनस्यासम्भवात्। न च विशेषणविशेष्ययोरुपस्थितौ महानसविशिष्टोपस्थितिसम्भवात् कालविलम्बेन व्याप्त्यादिग्रहोऽनुमितिश्च शक्यते कल्पयितुम्, यत्र च न व्याप्त्यादिग्रहः प्रमाणान्तरासिद्धस्तत्र फलमपलपनीयमिति वाच्यम्। यत्र धूमत्वादिकमनुपस्थितं शब्दादिना वन्हिव्याप्यमहानसीयान्यवह्न्यभावोभयत्वादिना महानसीयवह्न्यादिव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्तत्र सर्वमतसिद्धमहानसीयवह्न्याद्यनुमित्यर्थं तादृशव्याप्त्यादिज्ञानस्य तादृशानुमितिसामग्रीत्वमकल्पयित्वा महानसीयान्यवन्ह्यभावादिग्रहसहकृतवन्ह्यादिव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तादृशानुमितिसामग्रीत्वकल्पनादेवोपपत्तेः फलापलापादेरन्याय्यत्वादिति। यथा विशेषान्तरबाधग्रहसहकृता सामान्यज्ञानसामग्री व्यापकतानवच्छेदकविशेषधर्मप्रकारेण व्यापकानुमितिं जनयति तथा सामान्यज्ञानसहकृता विशेषान्तरबाधसामग्र्यपि विशेषधर्मप्रकारेण व्यापकमप्यनुमापयति स्थलद्वय एव विशेषधर्मप्रकारकसंशयानुत्पादस्यानुभविकत्वात् तथाविधसामग्र्यास्तादृशानुमितिजनकत्वोपगमे वह्निमहानसीयान्यवन्ह्य-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

भावव्याप्योभयादिलिङ्गकमहानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकपरामर्शस्य महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितौ हेतुत्वान्तराकल्पनेन लाघवाच्चेति मतमवलम्ब्य मणिकृता पुरोवर्त्तिविशेष्यकवह्नित्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्ने वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वाभावानुमानाद्वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यसिद्धिरङ्गीकृतेत्यवधेयम् ।

व्यभिचारशरीरे अत्यन्ताभावत्वेनाभावनिवेशनेपि आवश्यकप्रतियोगिवैयधिकरण्यादिविशेषणेन ध्वंसप्रागभाववारणात्, किन्तु साध्यात्यन्ताभाववद्गामित्वमिति मूलमसङ्गतमित्यभिसन्धायाह किन्तु साध्येत्यादिकमापातत इति ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेनेव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणेनापि ध्वंसप्रागभावादिव्यावृत्तिः सम्भवति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वमतेपि तयोर्धर्मविशेषसम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे मानाभावादिति दर्शयितुं साध्याभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिव सम्बन्धविशेषाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमपि विशेषणं प्रदर्शितं, स्वध्वंसस्वप्रागभावावच्छिन्नस्वाश्रयस्य च सामयिकस्वात्यन्ताभावावच्छिन्नत्वसत्त्वादत्यन्ताभावं परित्यज्य ध्वंसप्रागभावोपादानमयुक्तमित्याशंक्याह स्वप्रागभावेत्यादिकमिति । स्पष्टत्वेनेति । तयोः प्रतियोग्यधिकरणवृत्तितायाः सर्वमतसिद्धत्वादिति भावः । उत्पत्त्यादिकाले घटादौ गन्धादेरत्यन्ताभावासत्त्वे तत्तद्गन्धत्वादिना साध्यतायां प्रागभावादिकमादाय बाधसमर्थनेपि रूपत्वगन्धत्वादिसामान्यधर्मपुरस्कारेण साध्यतायां न बाधनिर्वाह इति प्रागभावादिमति तदत्यन्ताभावस्वीकार आवश्यक इत्याह अत एवेति । अत एव–ध्वंसप्रागभावसमये तदत्यन्ताभावसत्त्वादेव,अन्यथा साध्यात्यन्ताभावज्ञानस्यैव स्वतः साध्यवत्ताज्ञानविरोधितया ध्वंसप्रागभावयोर्विरोधित्वासम्भवेन उक्तस्थले बाधानवकाशात् उपष्टंभसङ्गतिर्न हि साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रज्ञानमेव साक्षात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यधीविरोधि तत्तत्साध्यव्यक्त्यभावज्ञानस्यापि साध्यसामान्यधीप्रतिबन्धकतापत्तेः, किन्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानमेव, न हि ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थले तथात्वम् सा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

मान्यधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति ।

मूलेऽवच्छेद्ये सिद्धसाधनमिति । विशिष्टघटकविशेष्यघटादौ साध्यसाधने सिद्धस्याबाधितस्यैव साधनं प्रमारूपैवानुमितिरिति यावत् । तथाच न तत्र बाधो दोष इति भावः । अवच्छेदके—ध्वंसप्रागभावादिरूपविशिष्टघटकविशेषणे, हेत्वसिद्धिः—पृथिवीत्वादिहेतोरसिद्धिः, तथाच तत्पक्षकानुमाने न बाधस्यासंकर इति भावः । ननु विशेष्यविशेषणपक्षकेऽसंकीर्णबाधासम्भवेपि विशिष्टपक्षके तस्य निष्प्रत्यूहतेत्यत आह विशिष्टं चेति । नान्यदिति । विशेषणविशेष्याभ्यामिति शेषः । गन्धादौ गन्धप्रागभावाद्युपलक्षितघटादिवृत्तित्वसत्त्वेपि न तद्विशिष्टघटादिवृत्तित्वं न हि तद्वृत्तितयैव एकसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं निर्वहति, तथा सति प्रतियोगिनो ध्वंसप्रागभाववद्वृत्तितया एकसमयावच्छिन्नतत्सामानाधिकरण्यमपि स्यादिति तद्विरोधो भज्येत । यदि च ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिन एकाधिकरणे वृत्तौ एकसमयो नावच्छेदक इत्येकसमयावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वरूपो विरोधस्तदा पक्षतावच्छेदकध्वंसादिसमयावच्छिन्नतद्वृत्तित्वरूपं तद्विशिष्टवृत्तित्वं प्रतियोगिन्यवगाहमानानुमितिर्बाधितविषयैवेति तादृशानुमितिविरोधी तदवच्छेदेन प्रतियोगिनो बाधोऽसंकीर्णस्तत्र दोष एवेति पृथिवीत्वादिरूपहेतोस्तद्विशिष्टवृत्तित्वेनासिद्धिविरहादिति समाधत्ते तर्हीत्यादि । अधिकरणैक्येनावच्छेदकैक्ये बाधकान्तरमाहान्यथेति । अवच्छेदकभेदेन वृत्तिरिति । एकस्मिन्नप्यधिकरणे विभिन्नावच्छेदेन वृत्तिरित्यर्थः ।

दीधितौ साध्यवत्त्वानवच्छेदकेत्यादि । वह्निमत्त्वानवच्छेदकशिखरावच्छेदेन पर्वतादौ धूमादिना वन्ह्यादिसाधनेपीत्यर्थः ॥

(चि०) नन्वभावधीरपि न भावधीप्रतिबन्धिका नेदं रजतमिति भ्रमानन्तरं रजतनिश्चयात् । न चाभावप्रमा तथा, अपीतः शङ्ख इति प्रमापयत एव पीतोऽयमिति भ्रमदर्शनादिति चेन्न ।

विरोधिज्ञानं हि प्रतिबन्धकं प्रत्यक्षभ्रमस्य च प्रत्यक्षप्रमा विरोधिनी सा च शङ्खादौ नास्त्येव, अनुमितौ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

त्वभावप्रमामात्रमेव विरोधीति कथमभावप्रमायां भावानुमितिरिति ।

स चायं दशविधः । धर्मिग्राहकमानबाधितम् घटो-ऽव्यापकः सत्त्वादिति प्रत्यक्षेण परमाणवः सावयवा मूर्त्तत्वादित्यनुमानेन मेरुः पाषाणमयः पर्व्वतत्वादिति सुवर्णमयत्वबोधकागमेन साध्यप्रतियोगिग्राहकबाधितं वह्निरनुष्णः कृतकत्वादिति प्रत्यक्षेण शब्दोऽश्रावणो गुणत्वादित्यनुमानेन गवयत्वं गवयपदाप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वादित्युपमानेन साध्यग्राहकबाधितं नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यत्रागमेन हेतुग्राहकबाधितं जलानिलावुष्णौ पृथिवीतो विपरीतस्पर्शत्वात्तेजोवदिति प्रत्यक्षेण मनो विभु ज्ञानसमवायाधारत्वादित्यनुमानेन राजसूयं ब्राह्मणकर्त्तव्यं स्वर्गसाधनत्वादग्निष्टोमवदिति राजसूयकर्त्तव्यताबोधकागमेनेति ॥

इति बाधचिन्तामणिः ॥

(दी०) अथ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं प्रयोजकमन्यथा गृहीतभागासिद्धेर्घटत्वादेरपि पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गात् । न च शिखराद्यवच्छेदेन धूमादिमत्त्वमिति चेन्न । अवच्छेदकत्वयोर्वस्तुनोर्भेदात् शब्दसामान्यस्याकिञ्चित्करत्वात् । अवच्छिन्नावृत्तेरपि च हेतोस्तत्त्वेन गृहीताज्जायमानामनुमितिं विरुणद्धि बाधप्रमा, सङ्करेऽपि वस्तुनोर्ज्ञानासङ्करात् । सुखाद्यनवच्छेदकशरीराद्यवच्छिन्नात्मादौ सुखादिसाध्यकदुःखादेर्वर्त्तमानत्वात् कपिसंयोगाद्यनवच्छे-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

दकमूलाद्यवच्छिन्ने कपिसंयोगादिसाध्यकवृक्षविशेषत्वादेर्वर्त्तमानत्वाच्च। अत्र चैतत्कालावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमानिति शब्दादिवदेतत्कालावच्छिन्नपर्वतपक्षकधूमादेरप्येतत्कालावच्छेदेन वह्निमत्ताबुद्धिरनुभवसिद्धा नापह्नवमर्हतीत्यभिप्रायः॥

इति बाधदीधितिः॥

(गा०) तत्र पक्षतावच्छेदकशिखराद्यवच्छिन्ने धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यासत्त्वाद्धेत्वसिद्धिरिति कुतो बाधस्यासंकीर्णता, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण हेतुमत्ताज्ञानस्यावच्छेदकावच्छेदनानुमितिजनकत्वे भागासिद्धेरदोषताप्रसङ्गादिति शङ्कतेऽथेत्यादि। घटत्वादेरिति पक्षधर्मा। पृथिवीत्वाद्यवच्छेदेन रूपादिसिद्धिप्रसङ्गादिति। पृथिवीत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण घटत्वाभाववरूपभागासिद्धिग्रहेपि तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण तद्वत्ताग्रहसम्भवादिति भावः। भागासिद्धेर्दोषत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकपृथिवीत्वाद्यंशे साध्यस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ तत्र हेतोस्तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वमास्ताम्, पक्षतावच्छेदकदेशकालयोः स्वरूपसम्बन्धरूपसाध्यीयावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ च न तादृशावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुता तदवच्छेदेन बाधबुद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकाभावसहितसामानाधिकरण्यमात्रविषयकानुमितिसामग्रीतस्तादृशानुमितिस्वीकारे क्षतिविरहात्। अवच्छेदकत्वपदार्थयोर्भेदेनैकस्य बाधाभावमात्राद्भानेपि अन्यस्य भान अधिकापेक्षायां बाधकाभावादिति समाधत्ते अवच्छेदकत्वयोरिति। शिखराद्यवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुत्वमभ्युपेत्यापि तत्र बाधस्य दोषतां व्यवस्थापयति अवच्छिन्नावृत्तेरिति। शिखराद्यवच्छेदेन धूमाद्यसत्त्वेपि तदवच्छिन्नत्वभ्रमविषयधूमादितस्तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्तिबाधप्रमैव विरुणद्धीति बाधो दोष इत्यर्थः। बाधबुद्धेः प्रमात्वाभिधानञ्च तद्विष·

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

यरूपदोषमसिद्धिं सूचयितुम्। तथापि तत्र स्वरूपसदसिद्धिसंकर एवे-त्याशंक्य तत्संकरस्याकिंचित्करतामाह संकरेपि इति । ज्ञानासंक-रादिति । सिद्धिज्ञानदशायां बाधज्ञानस्यैवानुमित्यनुत्पादप्रयोजक-त्वादित्यर्थः । वस्त्वसंकरस्थलमप्याह सुखाद्यवनच्छेदकेति । सुखा-द्यनवच्छेदकं यन्नारकीयशरीरादिकं शरीरव्यक्तिविशेषादिर्वा पक्षताव-च्छेदकं तदवच्छेदेनात्मादिरूपपक्षे समवायेन सुखादिरूपसाध्यव्या-प्यस्य दुःखादिहेतोर्वर्त्तमानत्वादित्यर्थः । तथाच तादृशहेतोरसिद्धि-विरहात्पक्षतावच्छेदकशरीरविशेषाद्यवच्छेदेन साध्याभावोऽसिद्ध्या-द्यसंकीर्णो बाध इति भावः । व्याप्यवृत्तेः सर्वावयवावच्छिन्नवृत्ति-कत्वे मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावपि मूला-वच्छिन्नवृत्तिककपिसंयोगाद्यभावरूपबाधस्यासंकर इत्याह कपीति ।

ननु सर्वत्रानुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्य-मेव भासते पक्षधर्मताबलात् व्याप्यस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकसा-मानाधिकरण्यरूपपक्षधर्मतायाः व्यापकस्य साध्यस्य पक्षतावच्छे-दकसामानाधिकरण्यं विना अनुपपद्यमानत्वात् न तु पक्षतावच्छे-दकावच्छिन्नत्वमपि साध्यस्य तदवच्छिन्नत्वं विनापि हेतोः पक्षधर्म-तोपपत्तेस्तद्बलविरहात् बाधाभावबलात् तद्भाने अन्यदपि अबाधितं साध्यादौ किन्न भासते। अथ व्याप्यस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपं तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य तादृशतदवच्छिन्नत्वमन्तरेण नोपपद्यते इति तदवगाहिनः परामर्शात् साध्ये पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वरूपतदव-च्छिन्नत्वावगाहिन्यनुमितिर्युक्तैव अत एव भागासिद्धेर्दोषतापीति चे-त् । भवतु तादृशपरामर्शात् तादृश्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमि-तिः, न च तावताऽसंकीर्णबाधसौलभ्यम् हेतोः पक्षतावच्छेदक-धर्मव्यापकत्वे बाधासंभवात् । एवं यत्र तदवच्छेदेन हेतुस्तत्र तद-वच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तौ गृहीतायां देशकालरूपपक्षतावच्छेदका-वच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानात् तदवच्छेदेन साध्यानुमितिः स्यादेव ता-दृशव्याप्तिमतो हेतोः पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सत्तायास्तद-वच्छेदेन साध्यवत्त्वमन्तरेणानुपपत्तेस्तद्भासकपक्षधर्मताबलसम्पत्ते-रक्षतत्वादित्येतावतापि न बाधासंकरसौलभ्यम् साध्यानवच्छेदकदेश-कालावच्छिन्नवृत्तित्वे हेतौ दर्शिताया अवच्छेदकान्तर्भावेण व्याप्तेर-सिद्धेरित्युपाध्यायानुयायिनामाक्षेपमनुभवावलंबनेन परिहरति अत्र

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

चेति । शब्दादिवदित्यन्तं दृष्टान्ताभिधानमनुभवदार्ढ्याय ।

इदं तु बोध्यम् । यादृशव्याप्तिज्ञानात्पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः केवलमेकत्र द्वयमिति रीत्या वैशिष्ट्यविषयिणी प्रमानुमितिस्तत्प्रमात एव चेद्बाधविशेषाभावसहकृतात्पक्षतावच्छेदककालादिविशिष्टानुयोगिकसाध्यवैशिष्ट्यविषया भ्रमानुमितिर्भवेत् तदा गुणादौ द्रव्यवृत्तित्वाद्युपलक्षितसत्तादिवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकजात्यादिलिङ्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्याप्तिप्रमातोऽसति बाधावतारे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यविषयभ्रमानुमितिरपि तुल्ययुक्त्या युज्येतेति व्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशनमनर्थकं स्यादिति दिक् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमत्सुरवरावतंसभिव-
त्पदांबुजरजःकृपाकलिततीक्ष्णधीसम्पदा ।
गदाधरविनिर्मिता कठिनदुर्गतर्काटवी
नवीनपदवी मुदं वितनुतां सदा धीमताम् ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचिता-
अनुमानखण्डदीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ समाप्तेयं बाधान्ता गादाधरी ॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

॥ अथ ॥

असाधकतासाधकत्वप्रकरणम् ।

अथ हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वेन सदुत्तरत्वं जात्यादीनां चासाधकतासाधारण्येन परासाधकतासाधकतया स्वव्याघातकत्वादसदुत्तरत्वम् । अथ विरुद्धत्वादिज्ञानादेव स्वानुमितेरिव परानुमितेः प्रतिबन्धे किमसाधकतानुमानेन, यद्वचसि वादियुक्तदूषणावगमः स निगृहीत इति समयबन्धेन कथाप्रवृत्तौ दूषणमात्रमुद्भाव्यमन्यथार्थान्तरत्वादिति चेन्न । द्वयं ह्युद्देश्यं परानुमितिप्रतिबन्धः, स्थापनाया असाधकतासाधनत्वञ्च । तत्राद्यं दूषणमात्रज्ञानादेव । द्वितीयन्तु अलिङ्गत्वज्ञापनात् । प्रतिबन्धकत्ववदनेनापि रूपेण दूषकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण वाऽसाधकतासाधनम् । नन्वेवं पञ्चावयवप्रयोगापेक्षा स्यात् अन्यथा न्यूनतापत्तिरिति चेन्न । दूषणस्यासाधकताव्याप्यत्वमङ्गीकृत्य कथेति पक्षधर्म्मताया एवोद्भाव्यत्वात् अन्यथा अधिकतापत्तेः । नन्वेवं कृतकत्वेनानित्यत्वानुमाने व्याप्तिर्नाभिधेया उभयसिद्धत्वादिति चेन्न । कथायां समयविषयतया दूषणे त्वसाधकताव्याप्त्युपस्थितेरावश्यकत्वात् अन्यथा कथकत्वविरोधात् ।

(आ०) असाधकतासाधकत्वनिर्वचनायोपोद्घातसंगतिमाह हेत्वाभासानामिति । तथाचासाधकत्वाज्ञाने सदुत्तरत्वापरिचये हेत्वा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

भासनिर्वचनमेव व्यर्थमापद्येतेति भावः। नन्वसाधकतासाधकत्वे न सदुत्तरत्वं असाधकतासाधनस्यैवाभाव इत्याह अथेति। परेति। परेण यामनुमितिमुद्दिश्य प्रयोगः कृतस्तस्या इत्यर्थः। अन्यथा यद्पेक्षया परत्वं तदीयविरुद्धत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वप्राप्तेरसङ्गत्यापत्तेः। विरुद्धत्वाद्युद्भावनस्य त्वत्प्रयुक्तानुमानाद्विरुद्धत्वादिप्रतिहतामेऽनुमितिरित्यर्थो न तूद्भावितेन प्रयोक्तुरनुमितिप्रतिबन्ध इत्यर्थ इति भावः। एवमग्रेपि। द्वितीयं त्विति। असाधकत्वसाधनं तावद् यावद्विरुद्धत्वादिलिङ्गत्वेन हेतुपञ्चम्यन्तत्वेनोच्यत इत्यर्थः। नन्द्वयमुद्देश्यमित्यत्रैवाक्षेपः स एव च समाधिरित्यसंगतेर्द्वयोरुद्देश्यत्वेबीजमाह प्रतिबन्धकत्ववदिति। दूषणस्योद्भाव्यतया दूषणत्वस्योभयरूपतया तदुभयरूपोद्भावनमुद्देश्यमिति भावः। वस्तुगत्या साधकेऽसाधकत्वानुमितावपि न स्वपक्षसिद्धिरित्यनुमितिप्रतिबन्धकोपन्यास आवश्यकस्तेनासाधकत्वनिर्वाहात् असाधकत्वानुमितिस्त्वनावश्यकी तदभावेपि स्वपक्षसिद्धेः, दूषणत्वप्रकारान्तरापेक्षायां तुक्वाचित्कस्तदुपन्यासः सामयिक इति सर्वतात्पर्यार्थः। पक्षधर्मताय इति। यद्यप्यसाधकतानुमाने विरुद्धत्वादित्येव प्रयोज्यं न तु पक्षधर्मतापि धूमवत्त्वादित्यत्रेवानाकाङ्क्षितत्वात्, तथापि विरुद्धोयमिति प्रथमोद्भावनमभिप्रेत्येदं द्रष्टव्यम्। अधिकेति। आकाङ्क्षितादधिकमनाकाङ्क्षितमर्थान्तरमिति यावत्। हेतुद्वयाद्युपन्यासेन यथाश्रुतस्यासङ्गतेरिति। अन्यथेति।

नन्वनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपदूषणत्वनिश्चयादेव कथकत्वनिर्वाहात्कथमेवं, न हीदमेवासाधकत्वव्याप्तिः,अपि त्विदमसाधकत्वमेव तथाच तद्व्याप्तिप्रतिसन्धानं कथकत्वेऽतन्त्रमेव। न चानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वमनुमित्यभावनियतं यज्ज्ञानं तद्वत्त्वं तथा च यत्र विरुद्धत्वादिस्तत्रानुमित्यभाव इति व्याप्तिर्भातैवेति वाच्यम्। अनुमित्यभावस्यासाधकत्वरूपत्वाभावादपि त्वनुमित्यभावप्रयोजकज्ञानविषयतावच्छेदकवत्त्वस्य तत्त्वं तद्व्याप्तिश्चाप्रतिसंहितैवेति

मैवम् विरुद्धस्यैवानुमितिबन्धकतावच्छेदकतया यत्र विरुद्धत्वं तत्तथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकवत्त्वमिति सहचारधीध्रौव्येण व्याप्तिग्रहावश्यकत्वादित्युत्तरकल्पे प्रथमकल्पे च स्फुटैव प्रतीतिरित्यभ्युपगमात् अत एवानुमित्यभावस्य ज्ञानेन साध्यनिश्चये पक्षत्वाभावानुमिति

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

सम्भवतीत्यनुमित्साधीनया पक्षतयाऽनुमितिरिति सामयिकसाधकतासाधनं सर्वसिद्धमिति।

(चि०) नन्वेवं कृतकत्वेनानुमाने तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्यापि कथासम्भवात्। यस्तु कथारम्भे बाधस्याऽसाधकत्वव्याप्तिं नाङ्गीकरोति तं प्रति तद्दूषणत्वं प्रसाध्य पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तव्य एव। यत्तु दूषणे पक्षधर्म्मताभावमुद्भाव्यं तत्र, यत्र वादिनोस्तथा समयोऽन्यत्र तु पञ्चावयवप्रयोग एवेति। तन्न। कथासम्प्रदायविरोधात्। अथासाधकत्वं न पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकत्वम्, तेनापि तत्त्वेनाज्ञानदशायां पक्षे साध्यभ्रमजननात् कदाचिदजनकत्वं सद्धेतावपि। नन्वेतत्काले साध्यविशिष्टपक्षधर्म्मिज्ञानाजनकत्वं तत्, न हि दूषणत्वज्ञानदशायां पक्षे भ्रमरूपाप्यनुमितिः, साध्यविशिष्टपक्षज्ञानञ्च हेतुत्वेन ज्ञानदशायां प्रसिद्धमिति चेन्न। सद्धेतावसत्प्रतिपक्षतादशायामपि पूर्व्वकाले साध्यविशिष्टपक्षज्ञानाजनकत्वमस्तीत्यसाधकताप्रसङ्गात्। अथ पक्षे साध्यभ्रमजनकत्वं तत्, बाधविरुद्धयोरपि तत्त्वाज्ञानदशायां भ्रमजनकत्वादिति चेन्न। सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्त्वेन ज्ञानदशायां साध्यभ्रमजनकत्वात् अज्ञाने साध्यभ्रमाजनकत्वात्। नापि व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरराहित्यं, सत्प्रतिपक्षासाधारणसद्धेतोरभावात् दशाविशेष तस्य दोषत्वात् साध्याप्रसिद्धौ प्रकृतसाध्यव्याप्त्यप्रसिद्धेश्च। नाप्यनैकान्तिकाद्यन्यतमत्वम्, यत्किञ्चिदनैकान्तिकत्वस्यातिव्याप्तेः प्रकृतसाध्यानैकान्तिकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन केर-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

लान्वयिसाधनेऽप्रसिद्धेः अंशतः सिद्धसाधनात् साध्याविशेषाच्च। यत्तु एतत्कालीनएतत्पक्षीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकैतत्साध्यप्रमाकरणत्वाभावः, तत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयसाध्यत्वाभिमतानित्यत्वादिप्रमाजनकत्वाभावो वाऽसाधकत्वम्। न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, एतत्कालीनैतत्पक्षीयत्वनत्तत्कालतत्तत्पक्षविषयत्वयोर्व्यधिकरणयोरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति। तन्न। सद्धेतोःसत्प्रतिपक्षत्वाज्ञानदशायामपि तादृशप्रमायाम करणभावेनासाधकतापत्तेः। नापि तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य प्रमात्वं तत्। विरुद्धादौ परामर्शाभावात् सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षेऽसाधारणे च तत्प्रमात्वाच्च। नाप्यनुमितिहेतुभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वं तत्, सद्धेतावपि कदाचित् व्यभिचारित्वसत्प्रतिपक्षत्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्।

(आ०) अनङ्गीकृत्येति। तथा चाङ्गीकारानियमो नात्रेव तत्रापीति भावः। नन्वेवं पृथिवीत्वेन पक्षतावच्छेदकेनैवेतरभेदानुमानेन पक्षधर्मत्वं न प्रदर्श्यतोभयासिद्धत्वात्। न च तत्राप्यभ्युपगमानियमोऽनभ्युपगमे व्याघातापत्तिरिति, दूषणान्तरं न त्वभ्युपगम इति वाच्यम्। तर्ह्यत्राप्यनभ्युपगमे व्याघातोस्तु दोषो नाभ्युपगमनियम इत्यत आह यस्त्विवति। यस्तुव्याप्तिमात्रानङ्गीकर्त्ता चार्वाकादिः। बाधस्य-दोषमात्रस्य,दूषणत्वमसाधकत्वव्याप्यत्वं प्रसाध्य व्याघातेनैव प्रयोग एवेत्यनन्तरं समाचार इति शेषस्तेनासिद्धिरुत्तरं घटतेऽन्यथा पञ्चावयवप्रयोगः कर्त्तुमर्हतीत्युक्तौ समाचारविरोधो नोत्तरं घटतेऽनर्हताया अत्र युक्तत्वादित्यवधेयम्। हेतुत्वेनेत्युपलक्षणं हेत्वन्तरेण प्रसिद्धमित्यपि बोद्धव्यम्। अन्यथा वह्निमानयं वह्निविरहादित्यादौ हेतुत्वभ्रमस्याप्यभावादसङ्गत्यापत्तेरिति। विशेषणत्वमग्रे सिद्धान्त एवेति स्वकालस्योपलक्षणत्वपक्षमालम्ब्य दूषयति सद्धेताविति। साध्याप्रसि-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

द्धाविति न च वक्ष्यमाणमप्यसाधकत्वं साध्यगर्भं तत्र न सम्भवतीति तदसङ्ग्राह्यत्वेन न युक्तं तदव्याप्तिप्रदर्शनं तस्य केवलापार्थकत्वादिति वाच्यम् । साध्याप्रसिद्धावपि तत्प्रत्ययप्रसिद्धः शुक्तिरजतप्रत्ययादौ तथा दर्शनेन तदजनकत्वलक्षणवक्ष्यमाणासाधकत्वस्य प्रकृते समर्थनयित्वादिति भावः । केवलेत्याद्युपलक्षणम् । सत्प्रतिपक्षाद्यनुपहितेन्यत्राप्यप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । अंशतः सिद्धेति । संशयस्य सिद्धस्यैव साधनादित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥

(चि०) अथानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयत्वमसाधकत्वं, सद्धेतौ व्यभिचारादिभ्रमः प्रतिबन्धकः, अनुमितिप्रतिबन्धकत्वञ्च व्यभिचारादिप्रमायास्तृतीयलिङ्गपरामर्शविघटनद्वारा तुल्यबलतया विषयतया वेति चेन्न । सत्प्रतिपक्षयोर्विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यबलत्वाभावेन तद्भ्रमस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न च तुल्यबलतया ज्ञायमानेन बाधितसाध्यविपर्ययकत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं तच्च प्रमैवेति वाच्यम् । तुल्यबलताज्ञानमेव हि प्रतिबन्धकं न तु ज्ञायमानत्वज्ञानं गौरवादसिद्धेश्च । न च सत्प्रतिपक्षेऽन्यतराङ्गवैकल्यप्रमैव प्रतिबन्धिकेति वाच्यम् । अन्यतरत्वं तदतद्वृत्ति, न च तदतद्वृत्तिसामानाधिकरण्येन ज्ञायमानस्य दोषत्वं, धर्ममात्रस्य व्यभिचारज्ञानादनुमित्युच्छेदापत्तेः, अन्यतराङ्गवैकल्यज्ञानोपजीव्यस्य तुल्यबलत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वाच्च, अन्यथा व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावापत्तेः । अथानैकान्तिकादिज्ञानस्य तत्तदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमसाधकत्वं, तथा हीदमनैकान्तिकादिज्ञानमेतत्साध्यवत्तयैतत्पुरुषस्यैतत्कालीनैतत्पक्षकानुमितिप्रतिबन्धकम् एतदनैकान्तिकज्ञानत्वात् एतदन्य·

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तज्ज्ञानवदिति चेन्न । एतत्साध्यवत्त्वैतत्पक्षकत्वानुमितेः कदाचिल्लिङ्गभ्रमात् प्रसिद्धावप्येतत्कालीनएतपुरुषस्य तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । नापि समीचीनसाध्यविशिष्टपक्षप्रत्ययाजनकत्वं, बाधविरुद्धासिद्धेषु साध्यानधिकरणे पक्षे सत्यसाध्यप्रतीत्यप्रसिद्धेः वह्निमति बाष्पे धूमभ्रमात् वह्न्यनुमितेः सत्यत्वाच्च। न चान्य एव वह्निस्तत्र भासते, मानाभावात् तद्वह्नेः प्रत्यभिज्ञानात् एकव्यक्तिके तदसम्भवाच्च । न च सानुमितिर्लिङ्गविषयत्वेन भ्रमः, अनुमितौ लिङ्गभाने मानाभावात्। किञ्च भावोऽभावो वोभयमपि प्रमेयमिति सत्यानुमितौ भावत्वाभावात्ववति प्रमेयत्वज्ञाने एकत्र तयोरभावादसत्यानुमितिः स्यात्। न चान्यतरत्वं लिङ्गं, तद्व्याप्तिमविदुषोऽप्यनुमितेर्व्यर्थविशेषणत्वाच्च। अथ साध्यव्याप्यत्वमेव तत्र तन्त्रं तत्र च बाधो नास्तीति चेत्, तर्हि कूटलिङ्गादनुमितौ वह्निव्याप्यवत्त्वमेव तन्त्रं वह्निव्याप्यञ्च किञ्चित्तत्रास्त्येव। अथ कूटलिङ्गे वह्निव्याप्याभेदः प्रतीयते तथा च वह्नौ कूटलिङ्गव्यापकाभेदोऽपि, अन्यथा कूटस्यैव वह्निव्याप्यत्वाप्रतीतेः, एवञ्च कूटलिङ्गव्यापको वह्नित्वेन भासते इति वह्न्यनुमितिरसत्यैवेति चेन्न। वह्निव्याप्यालोके धूमारोपात् यत्रानुमितिस्तत्रासिद्धिभेदेऽसत्यत्वाभावापत्तेः आलोकव्यापके धूमव्यापकाभेदात् । अथ लिङ्गमनुमितिविषयो नियमतः पक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वात् व्याप्तिज्ञानविषयत्वात् नियमेनानुमितिहेतुविशेषणधीविषयत्वाच्च पर्वतत्ववत्साध्यवच्च । किञ्चैकवि-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

शेषणवत्त्वेन ज्ञाते विशेषणान्तरधीसामग्री तत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति धूमविशिष्ट एव वह्निवैशिष्ट्यानुमितिरिति । नन्वनुमितौ व्यापकत्वभानेऽनुमित्यविच्छेदः । न च फलीभूतज्ञानन्यूनविषयस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वं, गौरवात्, विषयान्तरसञ्चारात् नानुमितिरित्यपि न । परामर्शस्य चरमकारणत्वात् प्रत्यक्षादिसामग्रीतो बलवत्त्वाच्चेति चेत् । न सिद्धसाधनेन विच्छेदात् । यद्यप्येवं लिङ्गज्ञानेऽप्रमात्वेऽपि साध्यप्रमात्वात् कथं तस्यासाधकत्वं, तथाप्युक्तमसाधकत्वमत्स्येवेति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि दैवात्तत्र धूमसत्त्वे कथं तदंशेऽप्यसत्यता । अत एव आर्द्रेन्धनप्रभवो वह्निर्धूमव्यापको नान्यः, नच वह्नित्वेन व्यापकत्वादन्योऽपि तथा, तेन विनापि धूमसत्त्वात्, एवं बाष्पे धूमभ्रमात् धूमव्यापको वह्निर्भासते सच तत्र नास्त्येवेति न सानुमितिः सत्येति निरस्तम् । दैवाद्धूमसत्त्वे सत्यत्वात् ।

(आ०) तुल्यबलतेति । अत्र वस्तुगत्या यत्तुल्यबलमगृहीतविशेषबलं तद्विषतयोभयविरुद्धबलाविषयतया वेत्यर्थः नतु तुल्यबलत्वमपि विषय इति । नन्वन्यतराङ्गवैकल्यसंशयाधायकतया दोष इत्यनुभवसिद्धमित्यस्वरसाद्दोषान्तरमाह अन्यतरेति । एकेति । सास्नाशून्यायामपि गवि तदारोपेण गोत्वाद्यनुमित्यादावित्यर्थः । लिङ्गं–लिङ्गतावच्छेदकम् । वह्निव्याप्येति । एतच्चाभ्युपेत्य समाहितम् । वस्तुतो वह्निव्याप्याभेदे वह्निस्तद्व्यापकत्वेन भासते न तु कूटव्यापके वह्नित्वं सामग्रीविरहादिति ध्येयम् । नियमत इति श्लिष्टमावश्यकतया निश्चीयमानतया चेत्यर्थः । तेनाद्येनाकस्मिकं द्वितीयेन तु व्यापकतावच्छेदकावाच्छिन्नमपि संदिग्धमुदाहृतभावादि वार्यत इति भावः । मध्यमहेतावपि नियमेनेति पूरणीयं आकस्मिकस्य तत्रापि वारणीयत्वादिति । नांशवि-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

वक्षयेदमसाधकत्वं निरुच्यत इत्याह तथापीति । अस्तु तावदे
वमित्यभ्युपगमवादः वस्तुतो नोक्तानुमानादपि तथा सिद्धिरित्येव
म्परः । तदसिद्धिबीजं तु अनुमानं सामग्र्यभावेन फलाभावाद्बाधितं
तथाहि किं साध्यविशिष्टपक्षकानुमितित्ववत्तत्र लिङ्गमपि विषयतया
कार्यतावच्छेदकं विशेष्यानुमितिं प्रति व्याप्तिज्ञानादीनां हेतुतेति म
न्यसे, अथवा सामान्यत एव प्रमाणमात्रस्योपनीतभानजनकत्वं सुर
भिचन्दनमित्यादौ क्लृप्तमित्यत्राप्येवमिति । आद्यो गौरवानुभवविरो
धाभ्यामेव निरसनीयः । द्वितीयस्तु स्यादेव यदि सौरभांशो संस्कार
रूपप्रत्यक्षसन्निकर्षवदिहापि व्याप्तिरूपलिङ्गसंनिकर्षो लिङ्गेनापि भवेत्
अत एव शक्तेः शब्दसन्निकर्षत्वस्याभावात् शब्दो न शाब्दबुद्धिविषः
विशेष्याभाने संसर्गाभाने च विशिष्टबुद्ध्यसिद्धेः अन्यथानुपपत्त्यैव प
क्षसंसर्गावन्तर्भाव्यैवानुमितिशाब्दौ प्रति लिङ्गशब्दयोर्हेतुतेति व्याप्ति
क्तिविरहेपि पक्षसंसर्गगोचरे ताभ्यां ते जन्येते इति सर्वं सुस्थम् ॥

(चि०) उच्यते । स्वज्ञानदशायां पक्षे साध्यप्र
त्ययाजनकत्वमसाधकत्वं । तथाहि–विरुद्धत्वादिज्ञान
दशावर्त्तीदं पक्षे साध्यप्रत्ययाजनकं विरुद्धादित्वात्
पक्षविशेषणमहिम्ना तत्तद्दशायां पक्षे साध्यप्रत्ययाजन
कत्वं सिद्ध्यति । बाधितादावपि लिङ्गत्वभ्रमात् पक्षे सा
ध्यप्रत्ययजनकत्वमिति न प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्या
सिद्धिः । यद्वा अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपव
त्त्वमसाधकत्वं, तथाहीदानीमिदमनुमितिप्रतिबन्धक
तावच्छेदकरूपवदनैकान्तिकादित्वात् ज्ञानवत्, अ
नुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्च रूपं ज्ञाने विषयतयाऽ
कान्तिकादित्वमेव । न च साध्याविशेषः, उपाधिविशे
स्यानुमेयत्वात्, तोयत्वेन पिपासोपशमनसमर्थतावच्छे
दकरूपपरत्वानुमानवत् ।

अन्ये त्वनैकान्तिकबाधितविरुद्धेष्वव्याप्यत्वं व्य

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

प्यत्वासिद्धेऽनैकान्तिकत्वं स्वरूपासिद्धसत्प्रतिपक्षासाधारणेषु दशाविशेषेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वमसाधकत्वम् । न चैवमनैकान्तिकोऽसाधक इति सह प्रयोगानुपपत्तिः, तत्राव्याप्यत्वस्यासाधकशब्दार्थत्वात् । असाधकताननुगमेऽपि च हेत्वाभासत्वमनुगतमेव यस्य ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तस्य हेत्वाभासत्वादिति ।

इति श्रीमहामहोपाध्यायगङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनुमानखण्डे हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वग्रन्थः समाप्तः ।

गादाधर्या अनुमानखण्डो बाधान्तः समाप्तः ।

(आ०) स्वज्ञानकालस्य विशेषणत्वमादाय सिद्धान्तमाह स्वज्ञानेति । साध्यप्रत्ययाजनकत्वं साध्यप्रत्ययजनकतावच्छेदकरूपविरहस्तान्ति चाव्यभिचारित्वादीनि असत्प्रतिपक्षत्वाबाधितत्वान्तानि तदभावः कदाचित्सत्प्रतिपक्षोत्तीर्णेऽपीति स्वज्ञानकालीनतया स विशेषितः स च न तादृशोन्यदा तथाज्ञानरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावात्,एवं च सव्यभिचारित्वादिरेव पर्यवसितस्तथा सत्यपि यथा न साध्याविशेषस्तथाऽऽकर एव स्फुटम् । ननु स्वज्ञानकालीनतया जनकत्वाभावे विरुद्धत्वादित्यादिव्यभिचारितस्य जनकतावच्छेदकविरहरूपत्वेपि स्वज्ञानविरहकाले विशिष्टाभावात्तथा जनकत्वाभावे यथाश्रुते जनकतावच्छेदकाभावरूपे विवक्षितेऽपि साध्ये च स्वज्ञानाप्रवेशे विरुद्धत्वादिति व्यर्थविशेषणं कदाचिदजनकत्वस्य ज्ञायमानत्वलक्षणतज्जनकतावच्छेदकविरहात्मनोऽज्ञायमानत्वस्य च केवलान्वयित्वादित्यभिसंधिना साध्यंनिष्कृष्याह तथाहीति । तथाहि ज्ञानकालस्य पक्षतावच्छेदकतया तत्कालीनत्वं साध्यस्य न तु तस्यापि साध्यप्रवेशो येन व्यभिचारः । न च व्यर्थविशेषणता, विवक्षितसाध्यस्यासार्वत्रिकत्वात्, साध्यसिद्धि-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

जनकतावच्छेदकत्वं तु तत्प्रत्ययजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वम्, अत एवासत्प्रतिपक्षितत्वं तुल्यबलत्वज्ञानाभावरूपं प्रतिबन्धकाभावरूपतया स्वरूपसदेवानुमितिजनकं न तु ज्ञातमिति मतावकाशेनेदं घटत इत्यरुच्या लक्षणान्तरं वक्ष्यते, तथाच ज्ञायमानत्वज्ञानमपि यद्यनुमिति हेतुः स्यात् तदा ज्ञायमानत्वमपि तथा जनकतावच्छेदकं भवेत् येनाज्ञायमानत्वमवच्छेदकाभावः स्यात् । एवं च सद्धेतौ सत्प्रतिपक्षाद्यनवतारेऽपि नोक्तावच्छेदकाभावः कोऽपीति न केवलान्वयित्वमिति न व्यर्थविशेषणता। न च सर्वो वह्निव्याप्यवान्वह्निमान् तत्त्वादित्यनुमानेन स न तद्वान्मेयत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षेणैवमन्यत्रापीति सर्वमेव सत्प्रतिपक्षितमिति वाच्यम् । सर्वत्र सर्वस्यैवमवताराभावात् न च स्वज्ञानदशायामित्यत्र ज्ञाने यथार्थत्वायथार्थत्वविकल्पः, ज्ञानमात्रस्य विवक्षितत्वात् भ्रममादायातिप्रसङ्गस्य तादृशावच्छेदकाभावस्वरूपसत्त्वाभावादेवाभावात् । नहि व्यभिचारभ्रमे वास्तवतादृशः सः । न च सत्प्रतिपक्षे विरुद्धाव्याप्त्यादौ लिङ्गातरे कुतो वास्तवसत्त्वमिति वाच्यम् । प्रतीतिबलेन तत्र तत्सम्बन्धाभ्युपगमात् स च स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेत्युक्तं हेत्वाभासलक्षणे ।

अन्ये तु यथाश्रुते साध्ये व्यर्थविशेषणत्वाभावेन स्वज्ञानकालमपि साध्ये प्रवेशयंति तेषां ज्ञानमात्रगर्भतायां सद्धेतावतिप्रसङ्गः । प्रमात्वपर्यन्ते च वक्तव्ये सत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिरित्यपि दोषो भवति अस्माकं तु दोषशंकैव न भवतीति संक्षेपः ॥

ननु बाधिते तथा साध्यप्रत्ययाप्रसिद्ध्या तज्जनकतावच्छेदकावभावोऽप्रसिद्ध इत्यत आह लिङ्गेति । तस्यान्यस्य वा लिङ्गत्वभ्रमदशायामित्यर्थः । उक्तारुच्या लक्षणान्तरमाह यद्वेति । तद्वत्त्वं चात्र तद्वर्त्तमानत्वं विवक्षितमतो न सत्प्रतिपक्षोतीर्णेतिप्रसङ्गः, न हि पूर्वत्रेवात्रापि स्वज्ञानदशायामित्यस्ति । अत एव तद्वर्त्तमानत्वस्य तदवच्छिन्नत्वरूपस्य सार्वत्रिकत्वात् विरुद्धत्वादित्यादौ न व्यर्थविशेषणतेति भावः ।

केचित्तु नेह व्यर्थविशेषणता व्याप्तेरुभयगृहीततया व्याप्तिग्रहसामग्रीसम्पादनाय हेत्वनुपन्यासात्, अपि तु समयबन्धादुपन्यस्तस्य हेतुत्वप्रतिपादनाय तद्व्याप्यतानवच्छेदकस्य विशेषणस्य प्रवेशे

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

पि न क्षतिः प्रतिबन्धकप्रयोजनतयोपन्यस्तस्य विशिष्टस्योभयासिद्धव्याप्तिकस्य पंचम्या हेतुत्वाभिधानादित्यपि वदन्ति ।

ननु व्यभिचारित्वादि न प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तत्सत्त्वेऽप्यप्रतिबन्धादित्यत आहानुमितीति । तथाचानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमसाधकत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । ननु साध्याप्रसिद्धावव्यापकमिदमिति चेन्न । आद्ये स्वज्ञानदशायामिति वचनादेव तत्संग्राह्यत्वलाभात् । अन्त्येपि न पदार्थरूपस्य साध्यस्याप्रसिद्धिः, जवगडदशादिवन्निरर्थकत्वात् ; किन्तु वाक्यार्थरूपसाध्यस्याप्रसिद्धिर्वाच्या तथा च साध्यज्ञानस्य प्रकृतहेतुनिष्ठव्याप्तिप्रतियोगित्वाप्रकारकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मः, स चात्राप्रसिद्धावपि साध्यस्य तद्भ्रमे तथा प्रतियोगित्वप्रकारकत्वाभावादक्षतः । वस्तुतः साध्याप्रसिद्धिः शुद्धमपार्थकं हेत्वाभासानामेवासाधकतासाधकत्वात् अज्ञानरूपासिद्ध्यादीनां त्वपार्थकत्वं हेत्वर्थान्वययोग्यताविरहनिश्चयात् हेत्वाभासानां तथात्वेऽप्युपजीव्यतया पृथग्दोषत्वम् । न चाज्ञाने किञ्चिदाभासान्तरं तथोपजीव्यमस्ति, अत एव तेषामनाभासत्वे निग्रहान्तरत्वाभावेपि कथायामुद्भावनम्, अन्यथाऽपार्थकाप्रवेशे अन्यत्राप्रवेशे द्वाविंशत्यधिकनिग्रहस्थानानामभावे तदुद्भवनं न स्यादेव । 'हेत्वाभासाश्च यथोक्ता' इत्यत्रानुक्तरूपसमुच्चयरूपतया चकारव्याख्यानात्तत्समुच्चयः । अनुक्तप्रकारसमुच्चयार्थकत्वेन तद्व्याख्यानात् । न हि धर्म्येवानुक्तोऽपि तु उक्तस्यापि व्याप्त्यासिद्ध्यादेरनुक्तसाध्यविकलदृष्टान्तादिप्रकारतालाभाय चकारकरणात्तदपि तथोद्भावनाय, तेन व्याप्त्यसिद्धिवद्दृष्टान्तसाध्यवैकल्यं तेनैव रूपेणोद्भाव्यत इति लभ्यते, तद्वदिहापि साध्याप्रसिद्धिलिङ्गांशज्ञानाद्यपार्थकान्तर्भूतमेव साध्याप्रसिद्धित्वादिनैवोद्भाव्यं न त्वन्यथेति सर्वं सुस्थम् ॥

(१) (अनुगतसम्भवेऽननुगतं हेयमित्यरुचिं मनसि कृत्वाह अन्येत्विति । एवं च लक्षणयोः सुस्थत्वे यथाश्रुतमादाय साध्यप्रत्ययजनकत्वं लिङ्गत्वभ्रमदशायां विरुद्धस्यापीति व्यभिचारो यदाकदा-

(१) ( ) एतदङ्कितः पाठो तातपादसंगृहीतातिप्राचीनालोकपुस्तके दृश्यते कलिकातामुद्रितपुस्तके तु नोपलभ्यत इति ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

चित्तदजनकत्वं वस्तुमात्र एवेत्यर्थपर्यालोचनया विरुद्धत्वादिहेतौ व्यर्थविशेषणत्वमित्याद्ये। भ्रमरूपमपि साध्यज्ञानं न यत्र तत्र साध्यप्रत्ययजनकत्वाभावो साध्यप्रत्ययप्रतिबन्धकतावच्छेदको धर्मो वा इदमप्यप्रसिद्धमित्युभयोः। प्रतिसाधनं साध्याभाववांश्च पक्षोऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वधीविषयतावच्छेदकस्तद्वत्त्वं लिंगे नास्ति प्रतिसाधनवत्त्वस्य क्वचिदप्यभावात्, स्वरूपासिद्धे च तादृशपक्षसम्बन्धाभावादिति द्वितीये च दूषणमलग्नकं द्रष्टव्यम्। अन्यत्र चैतत्क्रमात्साध्यप्रत्ययजनकत्वप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वयोः सामान्यतो ग्रहेण विवक्षितसाध्ये दूषणास्पर्शात् तादृशप्रतिसाधनसम्बन्धस्य यथा सत्प्रतिपक्षेऽस्तित्वं तथाऽऽभाससामान्यलक्षणे उक्तम्। बाधे च पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं तथा तद्वत्त्वमस्त्येव हेताविति व्यर्थानि दूषणानि चेत् क्व समाधानवार्त्ता। यच्च व्यर्थविशेषणतापरिहाराय समाधानं हेत्वाभासत्वनियतसाध्यप्रत्ययाजनकत्वं साध्यमिति। तन्न, तथासति हेत्वाभासत्वस्यैव साध्यत्वौचित्यै तस्यैवासाधकत्वापात्तिरिति दिक्॥)

(१) इति जयदेवमिश्रविरचितः हेत्वाभासानामसाधकतासाधकत्वप्रकरणस्यालोकः समाप्तः॥

---

(१) प्रकरणस्यास्य शिरोमणि ना तट्टीकाकारैश्चाव्याख्यातत्वान्मुद्रितोऽप्यालोकोत्र मूलपाठसंगमनार्थं प्रदत्त इति॥

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

गंगेशोपाध्यायकृतानुमानखण्डस्य

अवशिष्टचिन्तामणिः ।

तत्र

ईश्वरवादः ।

(चि०) एवमनुमाने निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुषधौरेयसिद्धिः—क्षित्यादौ कार्यत्वेन घटवत् सकर्तृकत्वानुमानात् ।

ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् । अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृत्वविचारारम्भकसंशयविषयः तथाभूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयोस्तावत् ग्रहीतुमशक्यत्वात् वादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमिति परस्पराश्रयात् घटेऽपि कदाचित् तयोः सम्भवात्, प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्थान्तरत्वापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्रा यन्न कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुणशब्दफूत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिलिप्यादिसंप्रदायानामीश्वरमात्रकर्तृकाणामसंग्रहात्, असिद्धेश्च अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृत्वात् । नापि जन्यकृत्यजन्यं जन्यम् उभयसिद्धकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्षः, क्षित्यादीनामदृष्टद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात् । नाप्यदृष्टज-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

नककृत्यजन्यं जन्यकृतिसाक्षादजन्यं वा पक्षः, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षित्यादौ तदभावात्। (१)घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः सिद्धसाधनात् । न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्। न च निश्चितविपक्षे हेतुसन्देहात् स इति वाच्यम्। हेतौ साध्याभाववद्गामित्वसंशयस्य दूषकत्वात् । स च साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभयथापि दोषः। न चैवं पक्षेऽपि तत् स्यात् , अनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तदितरत्र तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरनिश्चयेन सन्दिग्धानैकान्तिकम् , तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति साध्यानुमितिरेव पक्षवत् सामग्रीसत्त्वात्। अत एवाङ्कुरः पक्षसम इति चेन्न। तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिः । अनुमानान्तराधीनतत्साध्यानुमित्यनन्तरञ्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्नैकमप्यनुमानं स्यात् तत्रापि क्षित्या सन्दिग्धानैकान्तात्, क्षितेर्विवादविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यमाने अर्थान्तराच्च (२)। किञ्चैवमेकैकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिः । नापि सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं पक्षः, परम्प्रति सर्गाद्यसिद्धेः।

किञ्च सकर्तृकत्वं ? न तावत् कृतिमत्सहभावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाधनात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं तदिति चेत्, न। उपादानगोचरत्वं यदि यत्कि-

(१) घटादेरिति पाठस्य प्रकाशकारसंमतत्वेऽपि सकलादर्शपुस्तकेषु सप्तम्यन्तस्यैवोपलब्ध्याऽयमेव मुद्रितः।

(२) अर्थान्तरत्वादिति प्रकाशकृत्संमतः पाठः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

श्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वम्, ज्ञानादिजन्यत्वमपि(१) विवक्षितम्, न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भवति, व्यभिचारादिति चेन्न । क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनाम् उपादानविषयानियमेनादृष्टद्वारा तैरेव सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, तद्धि न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनककृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तित्वं वा, घटदृष्टान्तस्य साध्यविकलतापत्तेः घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रसङ्गाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्त इति वाच्यम् । घटेनानैकान्तिकत्वात् चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च । नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिद्धेः । न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटक्षित्यादिसमभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्वं चैत्रो मातृभक्तो मैत्रवदिति वाच्यम् । शाब्दे हि बोधे तथा । न चात्र शब्दः प्रमाणं वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्यापकसिद्धिः, तच्चोपादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम् । किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्या सामान्येन रूपेण कुत्राप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्येत । अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्मरूपया वा प्रत्यासत्त्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमताऽस्मदादिना सिद्धसाधनम्, तेषां क्षित्यव्यवहितपूर्वसमयासत्त्वेऽपि तद्वतः सत्त्वाददृष्टद्वारा तेषामपि जनकत्वसम्भवात ज्ञानादिसाक्षाज्जन्यत्वस्य च निरस्तत्वात ॥

(१) ज्ञानादीनामपि जनकत्वमिति पाठान्तरम् ।

महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतो
अनुमानखण्डचिन्तामणेः

अवशिष्टभागस्य प्रकाशः ।

(प्रका०) एवमियता प्रबन्धेन निरूपितस्यानुमानस्य प्रयोजनं दर्शयति *एवमिति* । जगदिति । *कार्यमात्रेत्यर्थः* । ननु तदप्रसिद्धौ साध्याप्रसिद्धेः कथं तदनुमानमित्यत आह-*क्षित्यादाविति* । तथा च पक्षधर्मताबलात्तत्सिद्धिरिति भावः ।

मिलितमिति । एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । *तयोरिति* । संशयविषयत्वविवादविषयत्वयोरित्यर्थः । ग्राहकाभावमुक्त्वा ग्राह्याभावमाह* वादिनोरिति* । *सम्भवादिति* । विशेषादर्शनदशायामिति भावः । तथाच तस्यापि पक्षान्तर्भूतत्वे तत्रांशतः सिद्धसाधनमिति तात्पर्यम् । अभ्युपेत्याह *प्रत्येकमिति* । क्षितिः सकर्तृका नवेति प्रत्येकमित्यर्थः । विवादास्पदत्वेनेत्युपलक्षणं तादृशसंशयविषयत्वेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । *अर्थान्तरत्वादिति* । विचाराङ्गसंशयविषयतावच्छेदकेन रूपेण पक्षे साध्यसाधनस्य तत्संशयनिवर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थसम्बद्धत्वं रूपान्तरेण तत्साधनस्य भिन्नप्रकारकतया तत्संशयानिवर्त्तकत्वेन प्रकृतार्थासम्बद्धत्वादिति भावः । *जन्येति* । जन्यात्मविशेषगुणेऽपि अस्मदादिशरीरस्य कारणत्वात् । सर्गाद्यकालीनवेदादावस्मदाद्यदृष्टोपार्जितेश्वरोपगृहीतशरीरस्य कारणत्वादिति भावः। *असिद्धेरिति*। अप्रसिद्धेरित्यर्थः। अत्र हेतुमाह *अदृष्टेति* । तथा च न सर्वसंग्रह इति भावः । वाद्यन्तरमतं दूषयति *नापीति* । द्वितियलक्षणे दोषमाह *घटादेरिति* । चेष्टाद्वारा जन्यकृतेस्तत्र जनकत्वादित्यर्थः । *क्षितिरेवेति* । तथाच नार्थान्तरमिति भावः । *तस्यापक्षत्वेनेति । परार्थानुमाने प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वं भवतीति भ्रमवत इदं मुत्तरं बोध्यम् । पक्षत्वे-प्रतिज्ञाविषयत्वे । *सर्गाद्येति* । इदानीन्तनद्व्यणुकमस्मदादिनैव योगजज्ञानवता सकर्तृकं स्यादित्यर्थान्तरशङ्कया सर्गादीत्युक्तम् । अत्र सन्दिग्धानैकान्तिकमपि बोध्यम् ।

साध्यं दूषयितुं पृच्छति *किञ्चेति* । *व्यभिचारादिति* । क्षितिपूर्व

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

मस्मदादिघटोपादानज्ञानस्यासम्भवादित्यर्थः । *घटेति* । कुलालकृतचेष्टाद्वारा तज्जनकत्वादित्यर्थः । *घटादाविति* । उक्तस्य तत्कर्त्तृकत्वप्रयोजकस्य तत्रासत्त्वादिति भावः । *चेष्टात्वस्येति* । न च कृतिध्वंसादौ साध्याव्याप्तिः । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः । *किञ्चैवमिति* । यदि शाब्देऽपि बोधे तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थितिर्वाच्या तदेत्यर्थः । ननूपादानगोचरत्वेन प्रत्यक्षादीनां जनकत्वं विवक्षितं तेन च रूपेण तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वं, तथा चान्योपादानप्रत्यक्षस्याजनकत्वादेव नार्थान्तरमित्यत आह *अपि चेति* । इदं च नैयायिकमतेनैव दूषणं द्रष्टव्यम् । *तद्वत इति* । तदुपलक्षितस्येत्यर्थः । ननु विशिष्टस्य जनकत्वं विवक्षितमत आह *अदृष्टेति* । यद्यपि योगिज्ञानस्य नादृष्टद्वारकतासम्भवः, क्षीणदोषत्वेन योगिनोऽदृष्टासंभवात् । तथाप्येतदनुमानबलादेव 'धर्मिकल्पनात' इति न्यायाद्दोषं विनापि तस्य जनकत्वं भवत्वित्यर्थान्तरापादनमेवेदमिति ध्येयम् ॥

(चि०) अथ योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमदजन्यं जन्यं पक्षः, योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्, यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिमदजन्यं जन्यम्, अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवर्त्तीच्छाऽव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तिकृतीनां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौर्वापर्यं वाऽतो न साध्याप्रसिद्धिर्न वा क्षित्यादौ बाध इति ।

मैवम् । योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसाक्षात्कारस्य तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यसिद्धत्वेन प-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

क्षसाध्ययोर्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेश्च । तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः क्षितिजनकादृष्टजनककृतिचिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजधर्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात्। न च तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितम्, घटादिदृष्टान्ते तदसम्भवात्, दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन साध्याप्रसिद्धेश्च ।

ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्तृजन्यत्वमितिरूपा; तु यद्यत् कार्यं तत्तत् यत्किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति, एवञ्च यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वमिति विशिष्य व्याप्त्या क्षित्यादौ कार्यत्वं क्षित्याद्युपादानाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चेन्न । घटे पटे च कार्यत्वस्य व्याप्तिग्रहः किं प्रत्येकं घटोपादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन, उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा ? आद्ये घटोपादानाभिज्ञजन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्यभिचार एव । द्वितीये त्वननुगततत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात् कथं व्यापकताग्रहः ? तत्तच्छब्दस्य स्वभावात् समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत्। न। अनुमाने शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अत एवेदानीं देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदतिरिक्तदेशेऽस्ति यथाऽहमेव बहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्यत्र पक्षदृष्टान्तसाधारणयत्त्वतत्त्वयोरनुगतयोरभावान्नान्वयि किन्तु व्यतिरेकीत्युक्तम्। तृतीये सिद्धसाधनमेव।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

(प्रका०) *अथेति* । अत्र प्रत्यासत्त्यजन्यत्वं विशेषणं पक्षे पक्षासिद्धिवारणार्थं साध्ये तु सिद्धसाधनवारणार्थम् अदृष्टद्वारा योगजादिज्ञानानामपि जनकत्वस्योक्तत्वात् । एवमग्रेऽपि । *ज्ञानाव्यवहितेति* । इदं च वस्तुगतिमभिप्रेत्य न त्विदं साध्यतावच्छेदकप्रविष्टं ज्ञानादिप्रत्येकविशिष्टजन्यत्वस्य साधने साध्याप्रसिद्ध्यादेरभावात् पक्षधर्मताबलेन विलक्षणज्ञानासिद्धेः अत एव सिद्धान्तेऽपि तथैव भविष्यति । *न त्विति* । विवक्षितमित्यनुषज्यते, साध्यतावच्छेदकप्रविष्टत्वेनेति शेषः ।

पक्षसाध्ययोरिति । पक्षविशेषणसिद्ध्या आश्रयासिद्धिः, साध्यविशेषणाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति बोध्यम् । *सिद्धौ वेति* । योगजधर्माद्यजन्योपादानगोचरज्ञानादिसिद्धौ वा तस्याप्यदृष्टद्वारा क्षित्यादिजनकत्वसम्भवात् पक्षे तदजन्यत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । *सिद्धसाधनादिति* । यत्किञ्चिदुपादानाभिप्रायेणेदम् । वस्तुतोऽप्रयोजकत्वाद्विशिष्टसाध्ये न व्यापकत्वमिति बोध्यम् । *साध्याप्रसिद्धेरिति* । यद्यप्यपरोक्षज्ञानजन्यत्वं स्वत एवाप्रसिद्धम् अनुमितेरपरोक्षत्वाभावात्, तथाच किं सविकल्पकजन्यत्वोपवर्णनेन । तथापि घटादेस्तादृशप्रत्यक्षजन्यत्वं नास्ति मानाभावादित्यपरोक्षपदमपास्य ज्ञानघटितमेव साध्यं कर्त्तव्यम् । एवञ्च तेन रूपेण साध्याप्रसिद्धिरुक्तेति भावः ।

वस्तुतस्तु अनुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन चेत्यर्थः, तथा च विशेषणविशेष्योभयाविरहाद्विशिष्टसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । *उक्तमिति* । त्वयेति शेषः ॥

(चि०) अथ सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यं कार्य्यत्वात् घटवत्, अदृष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न । परं प्रति सर्गाद्यसिद्धेः । ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात् उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमिति निरस्तम् । द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतित्वेन गौरवाप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात् ।

किञ्च कार्य्यत्वं ? न तावत् योगोपस्थितकृत्यर्ह-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

त्वम्, असिद्धेः । नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालस-
म्बन्धित्वम्, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वका-
लस्याप्रसिद्धेः । नापि कादाचित्कत्वं प्रागभावेनानैकान्ति-
कत्वात् । नापि प्रागभावप्रतियोगित्वं, ध्वंसेनानैकान्ति-
कत्वात् । नापि सत्त्वे सति तत्त्वं, सत्ताजातेः परं प्रत्य-
सिद्धेः, स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् ॥

(प्रका०) *अथ सर्गेति* । तथाच तत्कालेऽस्मदादिज्ञानाभावात्त-
दाश्रयेश्वरसिद्धिरिति भावः । न च ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिज्ञानादिकमादाया-
र्थान्तरम्, तत्कालविशेषस्य सकलब्रह्माण्डसाधारणत्वेन युगपदेव तन्ना-
शसम्भवेन तत्र मानाभावात् । अत्र च सर्गान्तरज्ञानादिसमानकालीन-
कालादियत्किञ्चित्कारणजन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाय सामग्रीपदम् ।
ननु तथापि तादृशादृष्टजनकसामग्र्या अर्थान्तरमस्त्वित्यत आह *अ-
दृष्टेति* । न ह्यदृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटिताऽन्यत्र जनिकेत्यर्थः ।
यत्त्वत्रादृष्टसामग्रीध्वंसेऽदृष्टसामग्रीजन्यस्वर्गे व्यभिचार इति । तन्न ।
सामग्र्या नित्यकारणघटितत्वेन ध्वंसासम्भवात्, अदृष्टसामग्र्याः
स्वर्गं प्रत्यजनकत्वाच्च । अदृष्टजनकयागादेरेव स्वर्गजनकतया बोधि-
तत्वात् । यद्यप्यदृष्टसहकृतादृष्टसामग्रीजन्यत्वेन द्व्यणुकस्य नादृष्टत्वा-
पत्तिरिति । तदपि न । लाघवाददृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वप्रयोज-
कत्वादिति भावः । ननु मास्तु ज्ञानादीनां द्व्यणुकजनकत्वं तथापि तदा-
श्रयत्वेनेश्वरसिद्धिः स्यादेवेत्यत आह *उदासीनेति* । कार्यकारणभा-
वादितर्काभावान्नोदासीनसिद्धिरिति भावः । उदासीनसिद्धावपि न
त्वभिमतप्रयोजकेश्वरसिद्धिरित्यप्याहुः । *द्व्यणुकासमवायीति* । त-
द्द्व्यणुकासमवायीत्यर्थः । न च द्व्यणुकान्तरे व्यभिचारः । तस्य पक्षस-
मत्वादिति भावः ।

असिद्धेरिति । परं प्रतीति शेषः । न चादृष्टद्वारा कृत्यर्हत्वं त-
न्मतपीति वाच्यम् । तथापि ध्वंसे व्यभिचारादिति भावः ॥

(चि०) यत्तु अयं घटः एतद्धटकजनकानित्यज्ञान-
चिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पटवदि-
त्यादि । तन्न । विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्, अ-
न्यथाऽयं घटः एतद्धटजनकानित्यादृष्टातिरिक्तादृष्ट-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

जन्यः कार्य्यत्वात् अपरघटवत्(१)। एतत्(२)सुखदुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुखदुःखातिरिक्तसुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्माधर्मसुखदुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्। अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः घटत्वात् अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च ॥

(प्रका०) *यद्विति* । पक्षधर्मताबलान्नित्यज्ञानसिद्धिः । साध्ये एतत्पदमकिञ्चित्करम् । अप्रयोजकत्वमेव विशदयति *अन्यथेति* ॥

(चि०) केचित्तु–दृश्यते तावदभिमतविषयग्राहिणीन्द्रिये मनो निवेशयतः पुंसो मनःक्रियानुकूलो यत्नः, तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसानाधारकालाधारज्ञानजनकात्ममनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारकालानन्तरकालानाधाराद्यसत्ताका तन्मनःक्रियात्वात् सम्मततन्मनःक्रियावत्, अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः । तन्न, सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रिययैव संयोगसंभवात् । ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव, क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च । किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानन्तरकालाधारत्वम्, अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति ।

(प्रका०) *दृश्यते तावदिति* । अनेनवक्ष्यमाणानुमाने साध्यप्रसिद्धिर्दर्शितेति । तथाच सर्गाद्येति । सर्गाद्यकालीनं यच्छरीरं तज्जन्यं यज्ज्ञानं तद्ध्वंसानाधारो यः कालस्तदाधारं यज्ज्ञानं तज्जनको य आत्ममनःसंयोगः तज्जनिका मनःक्रिया पक्षः । न च न्यायनये सर्गप्रलय-

(१) पटवदिति २ पु० पाठः ।   (२) एतौ सुख० २ पु० पाठः ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

थोरनादित्वात् सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यध्वंसानाधारकालाप्रसिद्धिः सर्गपदस्यैतत्सर्गपरत्वात्, तथाच सर्गाद्यकालीनज्ञानजनकात्ममनःसंयोगजनकमनःक्रियापक्षत्वे इदानीन्तनक्रियाणामस्मदादिप्रयत्नजन्यत्वान्नांशतः सिद्धसाधनमिति भावः । न च सर्गाद्यकालीनमनःक्रियेत्येवास्त्विति वाच्यम् । सर्गाद्यकालीनत्वस्यान्यत्रापि विशेषणत्वात् । *तन्मन इति* । तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः तन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलतन्मनःक्रियाकारणाधारो यः कालः तदनन्तरकालानाधारा आद्यसत्ता उत्पत्तिर्यस्याः सा तथेत्यर्थः । अत्राकारणीभूततादृशप्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारत्वसिद्धिप्रसङ्गवारणाय तन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारेति विशेषणम् । एवञ्च कारणीभूतस्यैव तस्य सिद्धिः । न हि भवति इतरसकलक्रियाकारणसत्त्वेपि प्रयत्नव्यतिरेकेणोत्तरक्षणे क्रिया जायते अथ च न प्रयत्नजन्येति बाधवारणाय तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारेति विशेषणम् । तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारचरमक्षणे तदुत्पादितक्रियासत्त्वाद्बाध इत्यत आह *आद्येति । *अर्थादिति । प्रकारान्तरे बाधादित्यर्थः ।

दूषयति *तन्नेति* । तथाच पक्षासिद्धिरिति भावः । *पूर्वेति* । प्रलयकालीनक्रिययैवेत्यर्थः । इदं चोपलक्षणम्, तत्कालीनसंयोगेनापि ज्ञानसम्भवात् । पूर्वसहकारि शरीरविरहणाजननात् । *क्रियात्वस्येति* अत्रापि ईश्वरवादिनामित्यनुषञ्जनीयम्, तथाच तत्प्रयत्नमादाय तत्क्रियामात्रे साध्यसत्त्वाद्व्यर्थविशेषणमित्यर्थः । *किञ्चैवमिति* । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः । *अर्थादिति* । अनुमानान्तरादित्यर्थः । तदनुकूलतयातूपन्यासेऽप्राप्तकालत्वमिति ध्येयम् ॥

(चि०) अत्रोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभूतोपादानानि वा समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः, तथा चैतानि तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदादाय तथैव निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समूहालम्बनरूपैवानुमिति

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

रुत्पद्यते । न च जन्यकृत्यजन्यत्वं तावत् अननुगतेष्वेकरूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । जन्यकृत्यजन्यत्वं हि जन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च जन्यत्वविशेषणव्यावर्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिवदव्यावर्त्तकत्वेऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्जकत्वात् । उक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वम् । अतएव घटभोक्ता न घटकर्त्ता इति व्यवह्रियते । एवञ्च शब्दफूत्कारादीनां पक्षतैव । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्तिकता । उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वात्तद्धत्त्वेन तत्रापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च समवेतत्वं न विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः । साध्ये चोपादानपदं कारणमात्रपरमुपादेयमेव । जन्येच्छाकृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृतिजन्यत्वेऽपीच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव वा पक्षः । न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकातिकत्वम् पक्षपक्षसमनैरपेक्ष्येण घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधात् ।

(प्रका०) *अदृष्टाद्वारकेति* । अत्रोपादानपदं स्वोपादानपरं, तथाच स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्या घटादयः प्रसिद्धाः तदन्यत्वे सति जन्यत्वं पक्षतावच्छेदकम् । एतेनोपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं तदाऽदृष्टाद्वारकरूपाद्युपादानमृदङ्गादिगोचरास्मदादिकृतिजन्यानां शब्दादीनां पक्षता न स्यात्, क्षित्याद्युपादानपरत्वेऽप्रसिद्धिरिति परास्तम् ।

नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं अदृष्टद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषासंस्पर्शादिति चेत् ।

अत्र वदन्ति । कांस्यादावौषधलेपादिजनिकया तद्गोचरास्मदादिकृत्याऽदृष्टद्वारा यच्चलनं जन्यते तस्य चेश्वरमात्रकर्तृकस्यासङ्ग्रहादिति तद्विशेषणमिति । तन्न । औषधलेपजनककृतेरदृष्टजनकत्वे मानाभावात् । औषधसंयोगद्वारैव तस्याश्चलनजनकत्वसम्भवात् । न च तत्संयोगध्वंसानन्तरमपि चलनोत्पत्तेस्तद्द्वारकत्वं नेति वाच्यम् । अ-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

सिद्धेः। तथासति संयोगध्वंसस्यैव जनकत्वापत्तेश्च। न हि संयोगतद्ध्वंससमययोश्चलनोत्पत्तौ मानमस्तीति। विषचलनादौ मन्त्रपाठादिसाध्ये यद्यप्यदृष्टद्वारकत्वं सम्भवति कृतेस्तथापि न तदुपादानविषादिगोचरत्वम्, किन्तु कण्ठताल्वादिगाचरत्वमेवेति तदर्थमपि नैतद्विशेषणमिति।

अन्ये तु विष्णुप्रतियोगिकस्वात्माभेदचिन्तनजनककृतिजन्यस्वर्गस्य परमेश्वरकर्तृकस्यासङ्ग्रहः स्यादित्यदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणं तस्य स्वोपादानगोचरमन्यकृतिजन्यत्वात्। न चैवं तज्जनकादृष्टस्येश्वरकर्तृकस्यासङ्ग्रहः स्यात्, न ह्यदृष्टजननेऽप्यदृष्टं व्यापारः कृतेरिति वाच्यम्। अदृष्टाद्वारकपदस्यादृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोगित्वपरत्वादित्याहुः। तदपि न। अदृष्टजन्यकृतिजन्यगंगास्पर्शादेरस्मदादिकर्तृकस्य पक्षान्तर्भूतत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। अंशतः सिद्धसाधनप्रसङ्गात्। न चोद्देश्यप्रतीतेरसिद्धेर्न तथा, पक्षतावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषत्वादिति वाच्यम्। एवं सति समवेतजन्यमात्रस्यैव पक्षत्वापत्तौ घटादिवारकविशेषणानुपपत्तेः। तथा च प्राचीनमतेनेदम्। न च गङ्गास्पर्शस्यैवादृष्टजनकत्वं न तु जनककृतेरिति वाच्यम्। एवं हि अभेदचिन्तनस्यैव स्वर्गादिजनकत्वं न तु तज्जनककृतेरिति तुल्यत्वात्।

अत्राहुः। कालीशरीरे यद्गौरं रूपमुत्पन्नं तत्कालीशरीरगोचरतपश्चरणादिकृत्या जन्यते, सा च कृतिरदृष्टद्वारिका तद्रूपोपादानकालीशरीरगोचरा चेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणायैतद्विशेषणमिति। न चैवमपि निदिध्यासनादेरसङ्ग्रह इति वाच्यम्। तत्र तदुपादानगोचराजन्यकृतेरेवानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वाऽस्मदादिकर्तृकत्वेनासङ्ग्राह्यत्वात् अदृष्टाद्वारकतदुपादानगोचरकृतेरेव तत्कर्तृतानिर्वाहकत्वात्। न चादृष्टाद्वारकत्वमात्मगुणाद्वारकत्वमिति वाच्यम्। कृतिद्वारीभूतात्मगुण एवाव्याप्तेरिति। एवञ्चैतन्मतेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गेऽप्यव्याप्तिवारणायैतद्विशेषणम्। तज्जनकादृष्टं तु अस्मदादिकर्तृकमेवेति संक्षेपः। ध्वंसे गोत्वादौ चातिव्याप्तिवारणाय जन्यसमवेतपदे। तत्पक्षतायामंशतो बाधापत्तेरितिभावः। अदृष्टाजनकेत्युक्ते बाधः ईश्वरकृतेरप्यदृष्टजनकत्वादिति तद्वारणाय तमेवार्थं भंग्यतरेणाह *अदृष्टेति*। अत्र व्याप्तिश्च कालिकी।

ननूपादानपदं यत्किञ्चिदुपादानपरं प्रकृतोपादानपरं वा? नाद्यः। शब्दादीनामंशतः सिद्धसाधनात्। न च तत्र ज्ञानेच्छयोर्न कारणत्वं किन्तु कृतिमात्रस्यैव मिलितानां तेषां स्वसमवेतकार्यं प्रत्येव जनक

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

त्वादिति वाच्यम् । तथापि ज्ञानादिघटितं प्रत्येकं साध्यत्रयं, तथैवाग्र ग्रन्थकृता विभावनात् । तथाच कृतिमादायांशतःसिद्धसाधनतादव-स्थ्यात् । नान्त्यः । अप्रसिद्धेरिति चेत् ।

मैवम् । उपादानगोचरत्वेन यस्य ज्ञानादेर्जनकत्वं तादृशतज्जन्यत्वं साध्यम्, तेन च रूपेण स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव तस्य जनकत्वमिति नांशतः सिद्धसाधनम् । नन्वेवमदृष्टप्रागभावेत्यादिविशेषणं व्यर्थम् जन्मान्तरीयज्ञानादीनां तेन रूपेणाजनकतया सिद्धसाधनानवकाशात् इति चेत् । न । कालीरूपेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गे चांशतः सिद्धसाधनवारकत्वादिति । अत्राऽदृष्टपदं स्वजनकाऽदृष्टपरम् । न चैवं क्वचित्पक्षः क्वचिद्दृष्टान्त इति पूर्वोक्ताऽननुगमस्तदवस्थ एवेति वाच्यम् । सामान्यव्याप्तिग्रहे तस्यादोषत्वात् । तस्या एव प्रकृतानुमानाङ्गत्वेनाभिमतत्वात् । द्वितीयसाध्ये स्वपदोपादानेन तथैव ग्रन्थकृत्तात्पर्योन्नयनात् । अन्यथा स्वपदानुपादानेऽपि जनकत्वगर्भसाध्यमननुगतमेव स्यादिति । अत्र यद्यपि प्रत्यक्षेत्येवं वक्तुमुचितं घट इति वाच्ये ऽनघट इत्यप्रयोगात्, तथापि प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियजन्यत्वे बाधः, साक्षात्त्वजातिपरत्वे परं प्रत्यसिद्धिरित्युभयप्रसिद्धये अपरोक्षेत्युक्तम् । तदर्थस्तु लिङ्गादिकरणकज्ञानान्यज्ञानत्वमुभयसाधारणमेवेति ध्येयम् । *स्वजनकेति* । अत्र स्वजनकेत्यादिविशेषणं पूर्वोक्तकालीरूपादावंशतः सिद्धसाधनवारणाय, शब्दे च पूर्वोक्तरूपेणांशतःसिद्धसाधनवारणम् । *अपरोक्षेति* । तादृशज्ञानविषयोपादानसमवेतानीत्यर्थात् । व्यर्थलडर्थयोरविवक्षितत्वमत्रेति ध्येयम् । ननु कालीरूपेऽभेदचिन्तनजन्यस्वर्गे चांशतःसिद्धसाधनमिति चेत् । स्वजनकाऽदृष्टोत्तरापरोक्षज्ञानादिविषयोपादानसमवेतत्वस्य विवक्षितत्वात् । न चाऽदृष्टाजनकोत्तरकालीनतादृशज्ञानादिविषयत्वस्यापि सम्भवात् पुनः सिद्धसाधनमेवेति वाच्यम् । ज्ञानादेः स्वजनकत्वेनापि विवक्षणीयत्वात् । उपाधिभेदाच्च न पूर्वसाध्यावैशिष्ट्यम् । समवेतत्व इति । ध्वंसे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । गोत्वादौ व्यभिचारवारणाय प्रागभावेत्यादि । पूर्वं निदिध्यासनादेरभेदचिन्तनजन्यादृष्टस्य च स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा अस्मदादिकर्तृकमेवेति न दोष इत्युक्तम् । स्वर्गजनकादृष्टस्य संप्रति तादृशजन्यकृतिजन्यत्वेनास्तु पक्षानन्तर्भूतत्वं माऽस्त्वस्मदादिकर्तृकत्वं तेषाम् । जन्यात्मविशेषगुणानामीश्वरमात्रकर्तृकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तथापि तमादाय पक्षत्वनिर्देशात् न कोपि दोष इत्यभिप्रेत्याह *उक्तेति* । *न च जन्यत्वेति*। दोषायेति शेषः । *तदुपरक्तेति* । उभयसिद्धप्रयोजनकत्वं तन्त्रं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

न तु प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः। ननु सकर्तृकत्वे विवादात्सा-ध्यान्तरे क्रियमाणेऽर्थान्तरमित्यत आह *उक्तेति*। ननु कृतिजन्यत्व-मेव सकर्तृकत्वं न त्वदृष्टप्रागभावादिघटितमित्यत आह *अत ए-वेति*। एवं हि भोजकादृष्टद्वारा भोक्तृकृतिजन्यघटे भोक्तृत्ववत् कर्तृ-त्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः।

ननु यद्युक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वं तदा ध्वंसः सकर्तृको न स्यात्, तथा चानुमानाज्जगन्निर्माणकर्तृसिद्धिरित्यपि न स्यादित्यत आह *यद्वेति*।

ननु पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरं यथाश्रुतमेव वा? आद्ये शब्दा-देरसङ्ग्रहापत्तिः, अन्त्ये कृतिध्वंससङ्ग्रहार्थं जन्येच्छाकृतिजन्यं विशेषण-मनर्थकम्, तस्य स्वोपादानाभावेन स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्यान्य-त्वेनैव सङ्गृहीतत्वात्। न चोपादानमधिकरणं विवक्षितं, मृदङ्गादेश्च न शब्दाधिकरणत्वं किन्त्वधिकरणतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्। अधिक-रणता समवायेन विवक्षिता सम्बन्धमात्रेण वा? नाद्यः। उक्तदोषात्। नान्त्यः। अवच्छेद्यावच्छेदकभावसम्बन्धेन मृदङ्गादेरपि शब्दाधिकर-णत्वात्, अत एव शरीरस्यापि भोगाधिकरणत्वम्, अत एव च मृदङ्गादौ शब्द इति प्रतीतिरिति चेत्।

मैवम्। पक्षेऽप्युपादानपदं कारणमात्रपरम् अनुपादेयमेव वा, जन्येच्छे-त्यत्र जन्यज्ञानेच्छेत्यर्थः। अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाजन्ये विरोधिगुणत्वेन च जन्यकृतिजनिते इच्छाध्वंसे पक्षतावच्छेदकाव्याप्त्यापत्तेः। एवञ्च शब्दानां सङ्ग्रह एव। मिलितानां ज्ञानादीनां स्वविषये समवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वात्। अतएव तत्राऽस्मदादिना नांशतःसिद्धसाधनम्। न चैवमुक्तस्य साध्यस्य ध्वंसे बाध एव स्यात् तस्यासमवेतत्वात्, ज्ञानादीनां च स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वादिति वाच्यम्। अनित्यानामेव तेषां तथात्वावधारणात्। ध्वंसे च नित्यानामेव तेषां जन्यत्वस्य साध्यतात्पर्यावसानात्। न चैवं कुत्रापि महाक्षितिध्वंसादौ नास्मदादीनां कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यम्। एतन्मते इष्टापत्तेः, अत एव ध्वंसमात्रस्यैवेश्वरकर्तृकत्वात् ध्वंसोऽपि पक्ष इत्येव ग्रन्थकृतोक्तं नतु ध्वंसविशेष इति दिक्।

अत्र च मते कृतिमात्रघटितं न साध्यमतो नांशतःसिद्धसाधनम्। तृतीयसाध्ये उपादानपदं कारणमात्रपरं बोध्यम्, न तु तदेवमेवेति। *पक्ष इति*। प्रतिज्ञाविषय इत्यर्थः। तयोरिति सप्तम्यन्तस्य पक्षपक्षसमयोरित्यर्थः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

(चि०) न त्वनुमित्योरन्योन्योपक्षत्वं, येनान्योन्याश्रयः स्यात्, प्रतिज्ञाया अविषयत्वात्तत्र पक्षसमव्यपदेशः। न चाङ्कुरस्य पक्षत्वेनानिर्देशात्तत्र न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम्। सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणविरहवति(१) लिङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात्, तच्च क्षितौ पञ्चावयवेनाङ्कुरे स्वत एवेति न कश्चिद्विशेषः। यदि च क्षितौ हेतुनिश्चयदशायां हेतुमत्तयाऽङ्कुरस्य न निश्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम्? (२)।

अथ पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंशयाद्धेतौ व्याप्तिग्रह एव नोत्पद्यते उत्पन्नोऽपि वा बाध्येत इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमव्याप्तिग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत सन्दिग्धवह्निकपर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनायोग्यत्वात्, तस्मात्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः किन्तु गुण एव, अन्यथाऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत। पक्षादन्यत्र दूषणमिति यदुक्तं तत्र पक्षान्यत्वं सिषाधयिषितसाध्यान्यत्वं यदि, तदाऽनपेक्षितानुमितिर्न स्यात्। अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधकबाधकप्रमाणाभावविषयान्यत्वं वा विवक्षितं(३), तदाङ्कुरेऽपि तन्नास्ति। अथ प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं, तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः। नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् सर्वविषयज्ञानसिद्धिः। साध्ये च ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टस्य साधनत्वं विवक्षितम्, तेन न तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनाऽर्थान्तरम्, सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मताव-

(१) प्रमाणाभाववतीति पाठान्तरम्।

(२) १ म पंक्तिमारभ्यैतदन्तश्चिन्तामणिः १९५३ पृष्ठेऽन्वितः प्रमादादत्र मुद्रित इत्यवधेयम्।

(३) विवक्षितमिति नास्ति कालि० मु० पुस्तके।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

लेनाभिमतविशेषसिद्धेः(१)।

(प्रका०) तस्मादिति। तथाच व्यभिचारज्ञानस्य दूषकत्वम्, तथोक्तं साधारणानैकान्तिकलक्षणव्याख्यानावसरे। ननु सर्वत्र घटादेः पक्षान्तर्भूतत्वात्तदुपादानगोचरत्वेन ईश्वरज्ञानस्यासिद्धेर्न सर्वविषयत्वसिद्धिरित्यत आह *नियतेति*। उपादानगोचरेति विशेषणान्नाश्रयासिद्धिः। तृतीयकोटेरभावादनियतविषयज्ञानजन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। एतच्चोपनीतभानवादिमते।

ननु साध्यगतेनोपादानपदेन क्षित्याद्युपादानमेव न विवक्षितं किन्तु घटाद्युपादानमपि, तथाच घटाद्युपादानगोचरज्ञानादीनां क्षित्याद्यजनकत्वेऽपि तदुपलक्षितास्मदादेर्जनकत्वसम्भवादर्थान्तरम्, न च तेषां न सर्वविषयत्वम्, अनादौ संसारे योगिनस्तादृशज्ञानादेरपि सम्भवादित्यत आह *साध्ये चेति*। साधनत्वं--जनकत्वम्।

(चि०) नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतीनामेव जनकत्वमायात्वित्यर्थान्तरम्। न च तेषां व्यभिचारात् क्षित्यादावकारणत्वमिति वाच्यम्। अनादौ प्रवाहे कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्व्यणुकादिपूर्वं घटाद्युपादानगोचरज्ञानादिसत्त्वात्। न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्षत्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः, परं प्रति तदसिद्धेरिति चेत् न।

ज्ञानादीनां त्रयाणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात्। अत एवान्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषणमपि न युक्तम्। तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादेर्घटाद्युपादानासमवेतत्वात्।

ननु सामान्यलक्षणादिप्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्यत्वमेवास्तु, तथाचेश्वरे न प्रत्यक्षं न वेच्छाप्रयत्नौ तयोः समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात्। न च तादृशप्रत्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षे विशेषणं, परं

(१) सिद्धिश्चेति पाठान्तरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

प्रत्यसिद्धेरिति चेन्न ।

द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षणया वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्तृत्वात् क्षित्यादौ सकर्तृत्वनिर्वाहकं ज्ञानं सिध्यत्तद्विलक्षणमेव सिध्यति । न चावयवविभागद्वारा क्षित्यादिषु जलक्षेपात् समुद्रादिषु हस्तक्षेपात् परमाणुद्वयसंयोगे च द्व्यणुकेष्वस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तत्र हि क्षितिनाशे अस्मदादीनां कर्तृत्वं न खण्डक्षितौ, अवस्थितसंयोगेभ्य एव तदुपपत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छाकृतीनामभावाच्च । अत एव द्व्यणुकेऽपि न कर्तृत्वं, जलक्षेपादधिकपरिमाणसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव ।

(प्रका०) *नन्विति* । ननूपादानगोचरत्वेन जनकत्वस्य पूर्वं विवक्षणात् घटोपादानगोचरस्य तथात्वान्नेयं शङ्केति चेन्न । तेनैव रूपेण जनकत्वमत्राप्यायातु इत्यर्थान्तरापादनसम्भवात् । न च तेषामसर्वविषयत्वान्न तैरर्थान्तरमिति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकप्रकारनैयत्यमनुमितौ यन्मते तत्र सर्वविषयत्वसिद्ध्यर्थमग्रे प्रकारान्तरमेव भविष्यतीति तन्मतेनैतत्सम्भवात् । *ज्ञानादीनामिति* । अस्मदादिज्ञानादीनामदृष्टाद्वारकारणमिति शेषः । *अतएवेति* । बाधेन तत्सिद्धिप्रसङ्गाभावादित्यर्थः ।

द्रव्यत्वेनेति । प्रत्यासत्त्येति शेषः *तद्विलक्षणमिति* । तथाच सामान्यज्ञानप्रत्यासत्तिजन्यप्रत्यक्षयोः स्वरूपायोग्यत्वात् तज्जन्यत्वेन नार्थान्तरम् । न च योगिप्रत्यक्षमादाय दोषः । तादृशनानायोगिकल्पने गौरवादेकस्यैव सिद्धेरिति भावः । *कर्त्तृत्वमिति* । एतच्च न यन्मते ज्ञानादीनां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जनकत्वं तन्मतेनेति ध्येयम् । *अत एवेति* । द्व्यणुकोपादानपरमाणुगोचरप्रत्यक्षादेरभावादित्यर्थः । *सपक्षत्वमेवेति* । तत्र प्रक्षिप्तजलबिन्दुसमुद्रयोरेवावयवत्वेनोपादानगोचरज्ञानादिसम्भवादस्मदादिकर्त्तृत्वमित्यर्थः ।

(चि०)ननु घटे साध्यविकलत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

आत्मजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्मसमवेतत्वस्योपाधित्वात्, घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्दवदितिवत् अप्रयोजकत्वाच्चेति चेत् ।

नैवम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्नवदात्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणम्, असमवायिकारणं विना कार्य्यानुत्पत्तेः । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आत्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेर्नात्मसंयोगः कारणमिति चेन्न । या क्रिया व्यधिकरणयदीयगुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका यथा स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजक्रियेति तत्सिद्धेः । न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणत्वनियम इति वाच्यम् । कार्य्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशिष्याऽप्रयोजकत्वात् असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्य्यजनकत्वनियमाच्च ।

(प्रका०) *नन्विति* । तथाच घटादौ व्यभिचारोऽपीति भावः । *आत्मेति* । आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । यद्वा समवेतत्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽयमुपाधिरिति न ज्ञानध्वंसादौ साध्याव्यापकत्वम् । *हेतुत्वादिति*। विशेषणत्वे बाधकं विना उपलक्षणत्वस्यायुक्तत्वादिति भावः।*आत्मेति* । तथा चात्मसंयोगस्य क्रियायामेव न हेतुत्वं कुतस्तद्वारा घटेऽपीत्यर्थः । *क्रियेति*। कपालरूपजन्यघटरूपे व्यभिचारादाह क्रियेति । स्पन्द इत्यर्थः । गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां वेगजनितक्रियायां च व्यभिचारादाह *व्यधिकरणेति* । नन्वाम्रादिपतने व्यभिचारः, स्वव्यधिकरणस्वाश्रयावयवीयाम्रादिजन्यत्वात् स्वाश्रयावयवसंयोगाजन्यत्वाच्चेत्यत आह गुणेति । अत्र गुणजन्यत्वं गुणव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वम् ,तेनेश्वरज्ञानादिजन्यत्वेऽपि क्रियायां नेश्वरसंयोगोऽसमवायिकारणमिति व्यभिचारो न भवतीति । युक्तेस्तौल्यात्त-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

स्याप्यसमवायिकारणत्वमित्यप्याहुः। एतेन मन्त्रपाठजन्यविषचलने व्यभिचारो निरस्तः, इष्टापत्तेः । अदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणाद्वा मन्त्रस्याशुविनाशित्वेनादृष्टद्वारकत्वात् । ननु तुलायामेकदिगवस्थिताधिकगुरुजन्यापरदिगवस्थितोन्नमनक्रियायां व्यभिचार इति चेत् । न, तत्राधिकगुरुत्वाश्रयद्रव्यसंयुक्तसंयोगस्योन्नमनहेतुत्वात् पङ्कादौ तस्य तद्धेतुत्वकल्पनात् । न चैवं व्यधिकरणपदं व्यर्थम्, वेगादिजन्यक्रियायां तथापि व्यभिचारात् । न चादृष्टवदात्मसंयोगस्यैवं कारणता न स्यादिति वाच्यम् । व्याप्त्यन्तरेणापि तत्सम्भवात् । तथाचानुपदमेव वक्ष्यामः । नन्वेवमपि क्रियायामात्मकारणत्वसिद्धावपि घटे न तत्सिद्धिः, तथा च साध्यवैकल्यं तदवस्थमेवेति चेत्, । न । मूर्त्तवृत्तियत्कार्यं यदीयगुणनिमित्तकारणकं तत्तत्समानाधिकरणसंयोगजन्यमिति व्याप्त्या तत्सिद्धेः । यदि च व्यभिचारशङ्का, तदाऽत्र विशेषणान्तरमपि प्रवेश्यम् । न चात्र विपक्षबाधकाभावः । अप्रत्यासन्नस्य जनकत्वेऽतिप्रसङ्गात्, पूर्वव्याप्तावपि तदेव विपक्षबाधकमिति संक्षेपः ।

विशिष्येति । क्रियाया इत्यत्र क्रियापदेन कर्ममात्राभिधान इत्यर्थः । *असमवायीति* प्रकृताभिप्रायेण, कारणसंयोगाश्रयस्येत्यत्र तात्पर्यम् ।

(चि०) अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं न तु जनकत्वे सति, गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यवहारश्चाभियुक्तानां "सविशेषण" इति न्यायेन कृतिपर्यवसन्न एव । एवं ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम् ।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः, तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासामर्थ्यात्,(१) किन्तु अनुमितिरूपं, तथा च साध्यविकलो दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वेति चेन्न ।

सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति संभवति, न हि मृदवयवानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितावप्यवयवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थि-

(१) सन्निकर्षादिति पाठान्तरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तिं विना प्रवृत्तिः, अतएव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः। न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम्। अप्रत्यक्षपरमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः। प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वान्न शब्दफूत्कारादिना व्यभिचारः। न चाभिमतग्राहकेन्द्रियसंयोगान्मनसि प्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाच्च व्यभिचारः, अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्रयत्नान्नाडीक्रिया ततः स्पर्शवद्वेगवन्नाड्या नोदनान्मनसि क्रिया न तु प्रयत्नात्। अतएव जलाद्यभ्यवहारमलोत्सर्गहेतुनाडीनामनाद्यभ्यासवासनावशाददृष्टसहकृतत्वागिन्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरः प्रयत्नः।

नन्वेवं घटादावनुमितेर्जन्यत्वदर्शनादीश्वरेऽनुमितिरपि सिद्ध्येत्, यथा च प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे तथानुमितेर्नित्यं जन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव अनित्येनानादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेन्न। सुखदुःखाभावादिसाधनानुमिते तर्हि घटादौ हेतुत्वं गृहीतं, न च तावता शरीरादृष्टाभावेन सुखमस्त्यतो न क्षित्यादौ तस्यानुमितिर्यथार्था सम्भवति। न च तादृशानुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुमितित्वेन घटादौ प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षवद्धेतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितिः।

ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि स्यात् द्वेषवतः संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा त्वापत्तिरिति चेन्न। न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकलव्यापारे कृतिरुत्पत्तुमर्हति, प्रयोजनं विना दुःखैकफले प्रेक्षावतां

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

कृतेरनुपपत्तेः, किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्टसाधनताज्ञानात्तत्रेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं कॢप्तत्वात्, द्वेषस्तु परम्परया तदुपक्षीणः। कुतस्तर्हि द्वेषसिद्धिः? शत्रुं द्वेष्मीति अबाधितप्रत्ययात्। न चादृश्यस्य कर्तुरनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियोच्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनियमात्, शशशृङ्गप्रतिबन्द्या च नादृश्यमात्रनिरासः, परमाण्वादिस्वीकारात्। नाप्ययोग्यकर्तृकनिरासः, चेष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनुमानात् परं प्रति तस्यायोग्यत्वात्। नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुः कार्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिबन्दिमात्रस्यादूषणत्वात्। शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति चेत्, न अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावात्(१)व्याप्त्यसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यस्य विरोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात्, शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधितत्वाच्च। अथ कृतिकार्यत्वयोर्नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वे तद्देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात्। नित्यकृतेरन्वयोऽपि न गृहीतो वह्निमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च। न चैवमाकाशात्मनोरप्यसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्यं समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम्। समवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात्, किन्तु यत्समवायि तत्र कार्यं

(१) बाधकाभावेनेति पाठान्तरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

यन्न समवायि तत्र नेत्यन्योन्याभावमादाय कार्यं समवायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात्, समवायित्वेन तयोरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च।

(प्रका०) विशेष्ये बाधे सत्येव "सविशेषणे ही" ति न्यायावतार इत्यपरितोषं हृदि निधायाह—*अन्ये त्विति*। कृतीत्युपलक्षणं ज्ञानेच्छेत्यपि द्रष्टव्यम्, अत एवानुपदं तथैव विभावयिष्यति। *साध्याप्रसिद्धिर्वेति*। यद्युक्तदोषभिया दृष्टान्तस्त्याज्यस्तदा प्रकृतसाध्याप्रसिद्धिरेव दोष इत्यर्थः। ननूपादानप्रत्यक्षं विनापि शब्दाद्यर्थिप्रवृत्तेर्व्यभिचार इत्यत आह-प्रवृत्तिविषयस्येति। न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन कारणत्वं ब्रूमः किन्तु प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षत्वेन, प्रवृत्तिविषयश्च न गगनादि किन्तु मृदङ्गादिकमेव तच्चास्मदादिप्रत्यक्षमेवेति न व्यभिचार इत्यर्थः। अत्र वायवीयशरीरप्रत्यक्षाभावेन तद्गोचरप्रयत्नाभावात्तत्र कथं चेष्टेति चिन्त्यम्। *अदृष्टेति*। न चादृष्टवदात्मसंयोगादेव तत्र क्रियोत्पत्तिरस्तु किं प्रयत्नेनेति वाच्यम्। स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति भावः। *न च भगवतीति*(१)। न चायथार्थैव साऽस्त्विति वाच्यम्। विशेषदर्शनवत ईश्वरस्य तदसम्भवादिति भावः। ननु स्वसुखादिसाधनतानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु स्वेष्टसाधनतानुमितित्वेन, तत्र बाधः विश्वस्येश्वरेच्छाविषयत्वादित्यपरितोषादाह-*नचेति*। तथापि तादृशानुमितित्वेन न कारणत्वं किन्तु तादृशज्ञानत्वेन, तादृशं च तत्प्रत्यक्षमेव भवतीति पक्षमधर्मताबलात्तदनुमितावपि प्रत्यक्षजन्यत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः। रागवतः-इच्छावतः। *द्वेषस्त्विति*। दुःखे तत्साधने वा यतो द्वेष उत्पद्यते ततस्तदभाव इच्छा भवति न त्वन्यथा द्वेषाविषयघटाद्यभाव इच्छाविरहात्, तथा च दुःखादिद्वेषो दुःखाभाव इच्छामुत्पादयति ततः कृतिरितीच्छायामेव तदुपक्षय इत्यर्थः। इदं च प्रवृत्तिप्रयत्नमभिप्रेत्य-निवृत्तिप्रयत्नं तु द्वेषजन्यत्वमेव समानविषयत्वेन लाघवेन प्रवृत्तिं प्रत्येव चिकीर्षाया हेतुत्वात्, निवृत्तौ तु समानविषयतया द्वेष एव हेतुर्न भिन्नविषया चिकीर्षा। न च प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः, वैपरीत्यापत्तेः, तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ-'प्रवृत्तिप्रयत्नो रागान्निवृत्तिस्तु द्वेषादिति'। न चैवं कथं व्यभिचारोद्धारः निवृत्तेः क्रियाविरहहेतुत्वेन प्रवृत्तिसाध्यतानियमेन कार्या

(१) अत्र मूले तावतेति कलिकातापुस्तकस्थपाठो मुद्रितः किन्तु भगवतीत्येव टीकाकारसंमतो बोध्यः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

णां चिकीर्षाजन्यत्वस्वीकारात्। नन्वेवं कुत इत्यादिग्रन्थः कथं इत्थं कारणान्तरमेव निवृत्तेः कल्प्यतामित्याक्षेपे शत्रुं द्वेष्मीत्यनुव्यवसायसाक्षिके तत्र ततोऽन्यत्कारणं न कल्प्यमिति परिहार इत्येतदभिप्रायकत्वादिति।

वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिः। न च वैपरीत्यं, सुषुप्तिदशायामपि निवृत्तिविरहस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिकार्यचेष्टादिकार्यापत्तेः। न च तदा निवृत्तिरेवास्तीति वाच्यम्। तत्कारणद्वेषाभावे तदभावात्। द्वेषाभावश्च तत्कारणदुःखसाधनत्वज्ञानाभावात्। तथा च प्राचीनमते ग्रन्थकर्त्तुरनुशयप्रकाश एवायमिति मन्तव्यम्। एवञ्च यथाश्रुत एवाग्रिमग्रन्थः सुकर इति।

यत्र तु धूमवह्न्यादौ व्याप्तिग्रहः सिद्धस्तत्र साध्यसामान्यव्यतिरेकग्रहोऽस्त्येवेति न व्याप्तिग्रहस्तद्व्यभिचारीति दर्शयति *वह्निमात्रेति* *समवायिमात्रस्येति*। आकाशात्मादेरपि व्यापकस्य समवायित्वाभ्युपगमादिति भावः।

(चि०) यद्वा भावकार्य्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति, यथा हि यद्वह्नेरन्वये धूमो गृहीतस्तत्तद्व्यतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्निधूममात्रयोर्व्याप्तेर्ग्रहः न तु पर्वतीयवह्नेः रन्वयव्यतिरेकग्रहात्। न चान्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। यद्विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात्, स च वह्निधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः सकलधूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा भवति, तथेहापि कृतिविशेषकार्य्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिकार्य्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्मताबललभ्यविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहः अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्। एतेन—

कार्य्यत्वस्य विपक्षवृत्तिहतये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियः
कर्त्ता चेद्व्यतिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिद्ध्यति।
दृश्योऽथ व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्त्ता समाश्रीयते

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तस्यागोपि तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणम् ॥

इति निरस्तम् । ननु यदि कर्तृमात्रव्यतिरेकग्रहादृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा वह्निमात्रव्याप्तधूमाददृश्यजाठरीयवह्निसिद्धिरपि स्यात् । न स्यात्, अदृश्यवह्नेर्धूमानुत्पत्तेः दृश्यस्यैव तत्र हेतुत्वात् ।

ननु ज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्यव्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेन्न । यत एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽत एव कार्यत्वादेरेकैकं सिध्यत्त्रयमपि सिध्यति, आर्थस्तु समाजः ।

(प्रका०) ननु द्रव्यस्य गुणकारणत्ववत्समवायिकारणत्वं विशिष्टं न ग्राह्यं किन्तु समवायित्वसमानाधिकरणकारणमेव तत्, तथा चोभयग्राहकसमाजादुभयग्रहे आर्थः समाज इत्यपरितोषादाह *यद्वेति*। *बाधकं विनेति* । सामान्येन रूपेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति ततो व्याप्तिग्रह इति भावः । सकलधूमगोचर इति स्वमते, प्रसिद्धधूमगोचर इति परमते, तत्र सामान्यलक्षणानङ्गीकारादिति ध्येयम् ।

कार्यत्वस्येति । कार्यत्वस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वनिवृत्तये सर्वत्र तृणादौ कार्येऽतीन्द्रियः कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा क्वापि तद्व्यतिरेकनिश्चयो नेति तद्बुधुर्यात्कथं व्याप्तिर्ज्ञायेत, अथ तद्व्यतिरेकसिद्ध्यर्थितया दृश्य एव कर्ता चेत्स्वीक्रियते तदा तद्विरहेऽपि तृणादौ कार्यत्वमस्तीति तत्रैव विपक्षे तस्य व्यक्तमीक्षणमित्यर्थः । दृश्यस्य–योग्यस्य, तथा चाबिन्धनवह्नेर्दृश्यमानधूमोत्पत्तिः समर्थिता तस्यापि योग्यत्वादिति भावः । *व्यर्थविशेषणत्वेनेति* । अखण्डाभावानभ्युपगन्तृमतेनेदम् । *साध्याभावेति* । केवलान्वयी नास्त्येवेति भावः । अत्र केवलान्वायिव्यवस्थापनाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरहेऽप्यन्वयव्याप्तिसत्तामात्रेणानुमित्यविरोधेन चान्वयव्याप्तावेव व्यर्थविशेषणत्वान्न विशिष्टव्यापकत्वग्रहः विशिष्टस्य कारणत्वेन विपक्षबाधकसम्भवात्, अन्यथा इन्धनविशिष्टवह्नावपि धूमव्यापकत्वं न गृह्येत । न च तत्र वह्निमात्राद्धूमानुत्पत्तेर्विशिष्टं

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

कारणतावच्छेदकं प्रकृते चात्मत्वमेव लाघवादिति वाच्यम्। अन्यात्मनि ज्ञानादौ सत्यपि आत्मनः कार्यस्य पटादेरुत्पत्तिप्रसङ्गभयेन ज्ञानादेरवश्यं कारणतावच्छेदकत्वात्। न च तेषामपि कारणत्वान्न कारणतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वे न करणत्वं दण्डत्ववदिति वाच्यम्। उक्तहेतोरवच्छेदकत्वेऽपि ज्ञानाद्युत्कर्षदर्शनेन कार्योत्कर्षदर्शनात्तेषामपि कारणत्वात्, अत एवालोकरूपस्यावच्छेदकत्वेऽपि व्यञ्जकत्वमिति सिद्धान्त इति यद्यपि तथाप्यभ्युपेत्याह-*यत इति*।

अन्ये तु साध्ये व्यर्थविशेषणता हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुण्यपि साध्यतावच्छेदके सुग्रहत्वात्। अवच्छेदकतायां हि भवति गौरवं दोषो यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वादौ। साध्यनिष्ठधर्मे त्ववच्छेदकत्वं ग्राह्यमेव न, किन्तूक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावः, स च गुरुण्यपि सुग्रह एव, अन्यथा तादृशधर्मस्योक्तप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य केनापि प्रमाणेनाग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सिद्धं स्यादित्याशङ्क्यान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्यवत्त्वावच्छेदेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य ग्राह्यतया तत्र कल्पे व्यर्थं विशेषणत्वमेव नीलधूमत्ववदवच्छेदककोटिप्रवेशादित्याहुः।

(चि०) स्यादेतत् अशरीरसर्वज्ञनित्यज्ञानादिमान् कर्त्ता पक्षे विवक्षितः घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसहचारादिदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति चेत्। न। हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूषकत्वात्, अन्यथानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्। न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरिकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन तद्विपरीतसाधने विरुद्धत्वं स्यात्, तादृशव्याप्तिश्च त्वया मया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्तृत्वाभावात्। अथ यथादर्शनबलप्रवृत्तव्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान्, तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारिताविरहान्नानुमानं विशेषविरोधादिति चेन्न। अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यभा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

वात् ज्ञानादिमत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मताबलेभ्यः विशेषाविरोधात् केवलाया व्याप्तेश्च पक्षधर्मतायाश्च पृथगुपनायकत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। तथा च निरपेक्षतादशायां विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानम् सापेक्षतादशायाञ्च सहोपलम्भादेव विरोधप्रतियोगिनोः सिद्ध्यसिद्धिभ्यां विरोधभावज्ञानाभावाच्च। लिङ्गविशेषेण साध्यविशेषेण च विरोधे च विशेषविरोधः, यथा चन्दनप्रभववह्निमानयं सुरभिधूमवत्त्वादिति। ननु ज्ञानत्वानित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिरिति चेत्, न उपसंहारस्थानस्याभावात्। तथाहीश्वरे तद्बुद्धौ च शरीरित्वकर्तृत्वे बुद्धित्वनित्यत्वे च उपसंह्रियमाणे विरुद्धे न तु स्वाश्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात्। न चेश्वरस्तद्बुद्धिर्वोपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयोर्विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्द्वये विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेव अस्मदादिबुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे मुक्तात्मनि च उपस्थिते विरोधोपसंहारात्। बुद्धित्वनित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिगमेऽपि ईश्वरेऽशरीरिकर्तृत्वनित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्यूहैव। अत एव नित्यत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति परमाणुसिद्धिः। ईश्वरतद्बुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न। तर्कस्य प्रसञ्जनस्य संशयस्य चाऽज्ञातेऽसम्भवात्।

(प्रका०) *योग्येति*। शरीराभावस्य योग्यानुपलम्भेन ग्रहे विशिष्टाभावस्यानुमानादित्यर्थः। क्व तर्हि विशेषविरोधो दूषणमित्यपेक्षायामाह *लिङ्गेति*। *उपसंहारेति*। यद्यपि घटत्वपटत्वयोरपि विरोधो न स्यात्तथापि तदुभयाश्रयैकसाधकमानाभावात्तद्वान्न सिद्ध्यति प्रकृते च न तदभावः अत एव यत्र तत्साधकमानं तत्र विरोधभा·

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

नमकिञ्चित्करमित्याह *अत एवेति* । *साक्षात्साधनत्वमिति । तथा च कृतेर्न हस्तादिव्यापारो द्वारमिति भावः ।

(चि०) स्यादेतत् घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादिव्यापारादिद्वारैव न तु साक्षात् । न च पितापुत्रयोरेकघटसाधनत्वमिव प्रयत्नहस्तादिव्यापारयोः साक्षात साधकत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्तव्यापारादिना व्याप्रियमाणकुलालसमीपदेशस्थस्य हस्तादिव्यापारशून्यस्य तद्घटकर्तृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य सम्भवति । अन्यादृशी च कृतिसाध्यता न दृष्टा, शरीरतद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति कर्त्तुरपि बाध एव, अन्यथा तदनुमानात् क्षेत्रज्ञ एव कर्त्ता अनुमीयेत बुद्ध्यादिमत्परात्मनो योग्यानुपलब्धिबाधाभावात् । शरीरव्यापारद्वारैव क्षेत्रज्ञस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्कुरे बाधात् बाधित इति चेत् । तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव चेष्टेतरकार्य्ये कर्तृत्वदर्शनात् तद्बाधे कर्तृमात्रबाधोऽपि । एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति स एवोपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपीच्छाकृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना क्षित्यादौ जनकत्वमिति ।

(प्रका०) *तद्द्वारैवेति* । यद्यपि सर्गाद्यकालीनं घटादिकं प्रति शरीराधिष्ठातुरीश्वरस्य न बाधस्तथापि परेण तदनङ्गीकारादिति भावः । *चेष्टेतरेति* । यदि चाभेदचिन्तनादावप्यस्मदादिकर्तृकत्वं तदा तदितरेत्यपि बोध्यम् । तत्रापि चेष्टाभावादिति । *एवञ्चेति* । चेष्टेतरकार्ये इदं बोध्यम् *द्वारं विनेति* । द्वारत्वस्य जन्यत्वगर्भत्वादिति भावः ।

(चि०) उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां क्षित्यादौ च व्यभिचारात्, किन्तु घटादौ तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृतिमा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

त्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्यजनकभावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात्। न हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वेन सामान्ये सामान्यप्रयोजकत्वाविरोधः। चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्हेतुत्वात् तेन विना क्षित्यादौ न कृतिसाध्यत्वमिति चेत्। न, चेष्टेतरकार्य-मात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषघटादौ इत्युक्तत्वात्। न चैवमामवातजडीकृतकलेवरस्य प्रयत्नादेव घटो-त्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनैव कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यम्। घटे कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतु-त्वात्। यदुक्तं—'क्षेत्रज्ञ एव कुतो नानुमीयत' इति। तत्र हस्तादिव्यापारककृतिमान् यदि क्षेत्रज्ञोऽभिमतः तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलब्धिबाधात्। अथ हस्तादिव्यापाररहितकृतिमानभिमतस्तदोमित्युच्यते स एव भगवानीश्वरः। अत एव 'सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वं समवाय्यसमवायिनोस्तथा-त्वेन निमित्तेऽपि तथा भावात्। अन्यथा प्रतिबन्धका-भावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रति-बन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात्, न च कृतेः सहभावनि-रूपकत्वं स्वतः, कार्यसमयेऽभावात्, तथा च तत्परिचा-यितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वमतः शरीर-व्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया' इत्यपास्तम्। समवाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविनश्यदवस्थ-त्वेन कारणत्वात् तथैवान्वयव्यतिरेकात्। तेन तेषामभावे विनाशक्षणे च न कार्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्यस-हभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूप-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

यितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति। तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे विनश्यदवस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यम्, अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि। कार्याभावस्तु सहकारिविरहात्, अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्यसहभावानिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च। अन्यथा उत्पन्नोऽपि पुनरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात्। न च स एव तत्र प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य तत्राकारणत्वेन कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात्। न चैका सामग्री एकदा एकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम्। सामग्रीतद्विरहस्य कार्यतदभावप्रयोजकत्वेन सामग्र्यां सत्यां कार्यस्य, तदभावे कार्याभावस्य वज्रलेपायितत्वात्।

(प्रका०) प्रत्युतानूकूल्यमित्याह *विशेषयोरिति। अन्यथेति*। प्रतिबन्धकाभावस्य निमित्तत्वादिति भावः। प्रतिबन्धकाभावस्यप्रतिबन्धकप्रागभावस्य। *अन्वयव्यतिरेकादिति*। अन्यथा निराश्रयं रूपाद्युत्पद्येतेति भावः। तत्रापि–विनश्यदवस्थेऽपि। *गौरवमिति*। एतच्च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम्। वस्तुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुत्वे यत्र सहभावो न स्वतस्तत्रास्तु हस्तादिव्यापारद्वारा प्रकृते तु नित्यकृतेः स्वत एव तत्सहभाव इति किं तदपेक्षयेति बोध्यम्। इष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रागभावहेतुत्वं साधयति *अन्यथेति। विश्रामादिति*। एतेन–प्रतियोगिप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेन सर्वत्र प्रतिबन्धकाभावेपि न कार्यसहभूतत्वेन हेतुत्वं किन्तु यत्र तथान्वयाद्यनुविधानं तत्रैव तथेति-विभावितम्। अत एव सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वेपि तद्विरहरूपायाः पक्षतायाः न तथा कारणत्वमिति। *एकदेति*। एकमिति सम्पातापातं एकदैव जनयतीत्येव प्रकृतसङ्गतेरिति।

(चि०) स्यादेतत् कर्त्ता शरीर्येव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव कृतिद्वारैवेच्छा हेतुरित्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरानित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे। न चाप्रयोजकत्वम्, निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात्। कार्य्यत्वसकर्तृकत्वयोर्यदि निरुपाधिकत्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रतिपक्षात् तत्प्रतिबन्धो(१)ऽस्तु। न च कार्य्यत्वं पक्षधर्म्मतासत्वाद्बलीयः कर्त्ता शरीर्य्येवेत्यादौ तन्नास्तीति वाच्यम्। ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात्। एवं कार्य्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव, अविरोधे तु द्वयमपि स्यात्, तथा च क्षित्यादौ शरीर्य्यनित्यज्ञानपर्य्यवसाने विरोध एव स्यात(२)। किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्रसिद्धेः तद्व्यावर्त्तकतया नोपाधित्वनिश्चयस्तत्संशयो वा, कार्य्यत्वसर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरीरव्यापाराव्यभिचारात् उपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति।

तन्न। ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः, विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्। निरुपाधिसहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव वा विपक्षे बाधकमिति चेन्न। अवयवो महानेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुनेत्रादेरसिद्धिप्रसङ्गात्। अथ द्रव्यचाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य, साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः, न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाधकाभावेन तस्याबलवत्त्वादिति मन्यसे, तर्हि ज्ञानादिकार्य्यकारणभावावधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्या-

(१) पक्षवत्प्रतिरोध इति पाठान्तरम्।
(२) बाध एवेति पाठान्तरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

प्तिग्रहात् पक्षधर्म्मताग्रहसहिताम्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचारान्न व्याप्तिः। अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादिनिरुपाधिसहचाराद्व्याप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः।

(प्रका०) *बुद्धिरिति। कर्तृत्वनिर्वाहकं हेतुत्वं बुद्धेरिच्छाद्वारैवेति भावः। *सत्प्रतिपक्षवदिति*। एतेन सत्प्रतिपक्षछाययैवास्या व्याप्तेः प्रतिबन्धकत्वे हेत्वाभासान्तरत्वशङ्का नेति दर्शितम्। *बलीय इति*। तथाच न सत्प्रतिपक्षत्वं तुल्यबलत्वाभावादिति भावः। *विरोधित्वादिति*। तथाच पक्षधर्मताविनाकृताया अपि तस्या विरोधित्वात्तुल्यबलत्वमस्त्येवेति भावः। *किञ्चेति*। ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तौ संसारिज्ञानत्वनित्यज्ञानान्यज्ञानत्वादिकमुपाधिर्वाच्यः, स चेश्वरनित्यज्ञानयोर्व्यावर्त्ययोरभावान्न सम्भवतीत्यर्थ इत्याहुः। वयं तु ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तावनित्यत्वरूपसाध्यव्यापकस्योपाधेर्ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकत्वं नास्मदादिज्ञाने ग्राह्यं तत्रोपाधिसद्भावादेव अनित्यत्वस्य तद्व्याप्यस्यास्मदादिज्ञानेपि सत्त्वात्, अन्यथा साध्याव्यापकतयैवानुपाधितापत्तेः, तथाच नित्यज्ञाने साधनाव्यापकत्वं ग्राह्यम्। तच्च न सम्भवति तदसिद्धेः, अत एवाह तद्व्यावर्त्तकतयेति। तत्र ज्ञानत्वरूपसाधनाव्यापकतया य उपाधिस्तन्निश्चयस्तत्संशयो वा नास्तीत्यर्थ इति विभावयामः। उपाधेरिति। शरीरव्यापारजन्यत्वरूपस्येत्यर्थः।

(चि०) वयन्तु ब्रूमः। पक्षधर्म्मताबलान्नित्यं ज्ञानं सिध्यत् बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबध्यतेऽस्मदादिबुद्धिविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात्। बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावगमात् कथं तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेन्न। बुद्धिमात्रस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधात् व्यभिचाराच्च। अस्मदादिबुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात्। बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतस्तत्र कथं नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न। उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगमेऽप्यतिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

भावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नाऽनित्यत्वाभाववति ज्ञातव्यमिति चेत् । न । अनित्यत्वव्याप्यमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव । एतेन 'कर्त्ता शरीर्य्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति' निरस्तम् ।

ननु कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं, किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकग्रहात् आवश्यकत्वाच्च, अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यतायां धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्यत्वमवच्छेदकं न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्, तथा च वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्योऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्, तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावः तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम इति चेत् । न, तत्र बाधकाभावात् अत्र च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकबहुव्याप्तौ बाधात्, तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । न च कार्य्यकारणभावमूलकत्वेन कार्य्यत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य्यकारणभावस्यैवासिद्धेः । एतेन 'धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदकमनुगतं न सम्भवति इह तु जन्यत्वमनुगतमस्त्यतो बाधकं विना न मुच्यते इति' निरस्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना पक्षधर्म्मव्याप्तिपर्य्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति ।

मैवम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं बाधकं च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एव सुखं दुःखसम्भिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्संशयाधायकत्वे वा कारणानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

येत । तस्माद्यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्यकारणभावो बलवता बाधकेनापनीयते, न चात्र तदस्ति, विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभावात् ।

(प्रका०) ननु यथा ज्ञानीदर्कायो: कार्यकारणभावस्तत्र विपक्षबाधकस्तथाऽत्रापि निरुपाधित्वस्य व्यवस्थापितत्वात्तदेव विपक्षे बाधकमस्त्वित्यपरितोषं हृदि निधायाह *वयंत्विति* । यद्यपि ज्ञानत्वावच्छिन्ने सर्वत्रैवानित्यत्वावगमात्तदवच्छिन्ने न नित्यत्वावगमः अन्यथा बाधोपि प्रतिबन्धको न स्यात् । तथापि सामान्यलक्षणानङ्गीकर्त्तुस्तादृशं ज्ञानमेव न भवति, भिन्नविषयकं च ज्ञानं न प्रतिबन्धकं, क्वचिन्नास्तीति ज्ञानानन्तरं क्वचिदस्तीति ज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वात् अस्मन्मते तु विपक्षबाधकाभावेन तादृशव्याप्तेरेवासिद्धिः । न चैवं बाधोऽपि प्रतिबन्धको न स्याद्भिन्नविषयत्वादिति वाच्यम् । सामान्यलक्षणानङ्गीकर्त्तुरिदमनिष्टं नास्माकमित्याशयात् । सामान्यरूपेण कार्यकारणभावे सत्युक्तरूपं ज्ञानमप्रामाण्यशंकास्कन्दितमिति न प्रतिबन्धकमित्यपि वदन्ति । *व्याप्तीति* । व्याप्तौ पर्यवसायितयेत्यर्थः ।

(चि०) नव्यास्तु कार्य्यं कर्त्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्त्तुपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोधप्रतिसन्धानं न तु तां विना, प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधानिरूपणात्, तथा चोपजीव्यबाधात् ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभासतयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिपराहतत्वादिति ।

(प्रका०) *नव्यास्त्विति* । ज्ञानमनित्यमेव कार्यं ज्ञानजन्यमेवेत्यनयोः स्वरूपतो विरोधाभावात् द्वितीयव्याप्त्या पक्षधर्मतासहितया नित्यज्ञानोपस्थापने सति स स्यात्तथा च विरोधज्ञानमकिञ्चित्करम् उपजीव्यविरोधादित्यर्थः । अत्रेदमनभिमतिबीजम् ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन ज्ञानत्वावच्छेदेनापि नित्यत्वावगमात्पक्षधर्मताबलादपि न ज्ञाने नित्यत्वग्रहः नित्यत्वानित्यत्वयोर्विरोधस्य पूर्वावधारितत्वादिति परस्याभिमतं न

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तु नित्यानित्यज्ञानयोर्विरोधप्रतिसन्धानं प्रतिबन्धकत्वेनाभिमतं येनो पजीव्यविरोधः स्यात्, तथा च पूर्वोक्तसमाधानमेवात्र द्रष्टव्यम्।

(चि०) स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः। न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्त्तकाविशेषणवत्त्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वं, चेष्टेतरकार्येषु शरीरव्यापारद्वारैव कर्त्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्यें कारणत्वाच्च। न हि शरीरविनाकृतः कर्त्ता शरीरक्रियां घटादिकं वा जनयति। न च यत्सहकृतं यज्जनकम् तेन विना तज्जनकम् अतोऽर्थाच्छरीरजन्यमेव कर्त्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्। पक्षेतरत्वादौ च विपक्षबाधकाभावान्न साध्यव्यापकतानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम्। अत एव बाधोन्नीतं वह्नीतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं, रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्। न च साधनविशेषितत्वमपि,जन्यत्वं हि प्रागभावप्रतियोगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणवत्त्वम्, अन्यानिरुक्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादितरकारणकस्यैव प्रतीतेस्तदर्थकत्वकल्पनादिति विधौ वक्ष्यते। अत एव शरीरिकर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसहकृतस्यैव कर्त्तुः कारणत्वात व्याप्यं व्यापककोटावनिवेशयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्। शरीरिकर्तृकत्वसकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिग्रह इति चेन्न। विशिष्टाविशिष्टभेदेन व्याप्यव्यापकभावाविरोधात्। अत एव जन्यत्वेन कारणजन्यत्वमनुमीयत इति।

(प्रका०) *साधनेति*। यद्यपि समवेतत्वघटितं साधनं, तच्च

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

न विशेषितं, तथापि ध्वंससाधारणपक्षत्वे जन्यत्वमात्रस्यैव साधनत्वमिति तदभिप्रायेणेदम् साधनविशेषितवत्साधनैकदेशविशेषितोऽपि नोपाधिरित्यभिप्रायेण वेदं बोध्यम् । आर्द्रेन्धनेति । इदं च पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणस्य साधनविशेषितस्य चोदाहरणं बोध्यम् । *व्याप्यमिति* । अभेदे व्याप्तिरूपसम्बन्धाग्रहादिति भावः । *विशिष्टेति* । तथाच सम्बधितावच्छेदकभेदग्रहात्सम्बन्धग्रहो नानुपपन्नः नीलघटयोरभेदसंबन्धग्रहवदिति भावः । *कारणजन्यत्वमिति* । यद्यपि पदान्तरसमभिव्याहृतजन्यत्वस्य तत्कारणकत्वार्थत्वेन नात्र व्याप्यस्य व्यापककोटिप्रवेशस्तथापि कारणजन्यत्वं कारणप्रागभावव्यापकप्रागभावप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रं जन्यत्वं विवक्षितम् । शरीरजन्यत्वोपाधौ तु शरीरकारणकत्वमेव विवक्षितम्, तेन तस्य पूर्वोक्तसाधनाविशेषितत्वोद्धारो नासङ्गत इति भावः ।

(चि०) नैवम् । कर्त्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्त्तव्ये कार्य्यमात्रे वा स्वकार्य्ये वा ? आद्ये कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्त्तुः कार्य्यमात्रकरणे ? द्वितीये च कार्य्यमात्रं कर्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्य्यं कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमात्माश्रयात् । तथापि यत्र कर्तृत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेन्न । लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे सति जन्यत्वमवच्छेदकं न तु शरीजन्यत्वं गौरवात्, तथा च शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकम् । घटादौ त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वाप्रयुक्तः, मानाभावात् । शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यजलत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाधकात् हस्तादिनापि कर्त्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकत्वात् साक्षात्-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च। शरीर-कर्तृकत्वमपि नोपाधिः जन्यमात्रे कर्तुः शरीरसहकारिताविरहात्।

(प्रका०) ननु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकमुक्तं किन्तु शरीरं स्वजन्ये सहकारीति, तथा च स्वजन्यत्वं शरीरजन्यतावच्छेदकम्, एवञ्च शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वात्तद्व्याप्यत्वेन जन्यत्वस्यैव सकर्तृकत्वाव्याप्यत्वमनुमेयमित्यपरितोषादाह *हस्तादिनापीति। साधनेति* । परमाण्वादीनामपीश्वरप्रयत्नाधिष्ठितत्वेन तज्जन्यत्वस्य पक्षे सम्भवादिति भावः। न च चेष्टाजन्यत्वमुपाधिः, चेष्टायामेव साध्याव्यापकत्वात्। न च चेष्टाश्रयजन्यत्वं तथा, अदृष्टद्वारा क्षित्यादेरपि तज्जन्यत्वात्। यद्यप्यदृष्टाजनकचेष्टाश्रयजन्यत्वोपाधौ नोक्तदोषस्तथापि विपक्षबाधकतर्काभावान्नास्य साध्यव्यापकत्वमिति भावः।

(चि०) अथ यद्विशेषयोः कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वया निरटङ्कि, तथा च कर्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयोः कार्यकारणभावनियमात् कर्तृमात्रशरीरजन्यमात्रयोरपि तथाभावः, तथा च शरीरजन्यत्वं कर्तृतावच्छेदकमिति भवत्युपाधिः। नचैवं घटवच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम्। उभयसिद्धसकलसकर्तृत्ववृत्तित्वेन साध्यव्यापकतानिर्णयात्। जन्यत्वेऽपि सकर्तृकत्वव्याप्यत्वग्राहकमस्तीति चेत्तर्हि उभयत्र ग्राहकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्तिसंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा। हेतुव्याप्यतासंशयाधायक एव सन्दिग्धोपाधिः, स च साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे वा, उभयत्र वा सन्देहात्। न च वाच्यं शरीरजन्यत्वसकर्तृकत्वयोरन्वयव्यतिरेकज्ञाने जन्यत्वसकर्तृकत्वयोस्तद्ग्रह आवश्यक इति लाघवात् तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसाध्ययोः, हेतुसाध्ययोरन्वयव्यति-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

रेकज्ञानञ्च शरीरजन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगमकमिति। यतो न कर्तृमात्रजन्यमात्रयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात्। किन्तु विशेषयोरन्वयव्यतिरेकेण कार्यकारणभावेन वा सामान्ययोस्तथात्वग्रहस्तौ च तुल्यावेवेति चेत्।

उच्यते। अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं ग्राहकसमानत्वात् विनिगमनाभावाद्विरोधाभावाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः? घटत्ववदव्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्। उभयसिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्यापत्वकग्रह इति चेन्न। शरीरजन्यत्वविनिवेद्यत्वेन तुल्यन्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात्। अतएव न सन्दिग्धोपाधित्वम्।

(प्रका०) उक्तोपाध्यभिप्रायेणैव साध्यव्यापकताग्राहकं शङ्कते *अथेति* *शरीरेति* चेष्टाश्रयेत्यर्थः। *शरीरजन्यत्वेति*।

ननु शरीरजन्यत्वं शरीरकारणकत्वमुक्तम्, अन्यथा साधनविशेषितापत्तेः, तथा च कथं तद्ग्रहे जन्यत्वग्रह आवश्यक इति चेत्।

अत्र केचित्। शरीरजन्यत्वस्य गुरुत्वाद्यावन्न तस्य व्यापकत्वग्रहस्तावदेव कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकीकृत्य गृहीतमुपस्थितलाघवादित्याहुः।

अन्ये तु सकर्तृकत्वग्रहः प्रथममवश्यं वाच्यः, अन्यथा शरीरजन्यत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेस्तत्र चावच्छेदकग्रहः प्राथमिक इत्यवच्छेदकं लाघवाज्जन्यत्वमेव न त्वन्यदित्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः।

उक्तास्वरसेनैव वाऽऽह तुल्यन्यायेति। *तद्विरोधेनेति* न हि सम्भवति शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकं सकर्तृकत्वव्यापकं चेति भावः। *अत एवेति*। सकर्तृकत्वव्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाव्यापकतया ऽनुपाधित्वनिर्णयादित्यर्थः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

(चि०) ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात्। न च लाघवाद्घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापत्तेः। एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं वह्नेर्धूम इवेति भवत्युपाधिः। किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्, तर्हि घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वं ग्रहीतव्यम् घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्यत्वान्न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात्। अतएव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि। एतेनानणुत्वक्षित्यवयववृत्त्यन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात्। तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत्। न।

अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रतीतप्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, स्थापनानुमानश्च पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृकत्वसाधकमतो भिन्नविषयकत्वान्न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः। अत एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तम्, तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात्। व्यक्तिसाधकस्य च विशेषतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात्, अन्यथानुमानवैयर्थ्यात्। कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत् साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षध

र्मताबलेन प्रसिद्धं कर्त्तारमादाय पर्यवस्यति, तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्त्तुरभावमादाय सिध्यति नाप्रसिद्धस्य, अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च कर्तृव्यक्तिघटितत्वात्, अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात्। नचैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः, तस्य गोत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वात्।

(प्रका०) *कर्तृजन्यत्वेपीति*। यद्विशेषयोरित्यादिव्याप्तिग्राहकस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः। *एवं शरीरेति*। जन्यतावच्छेदकत्वाद्घटत्वाद्यवच्छेदेनैव कर्तृजन्यत्वं गृहीतं शरीरजन्यतावच्छेदकत्वेन गृह्यताम्। अत एव नोपजीव्यविरोधः। न च हस्तादिजन्ये व्यभिचारान्न शरीरजन्यतावच्छेदकं कर्तृजन्यत्वमिति वाच्यम्। शरीरपदस्य पूर्वोक्तचेष्टाश्रयपरत्वात्। न च शरीरजन्यत्वावच्छेदकमेव घटत्वादिकमस्तु कर्तृजन्यतावच्छेदकं जन्यत्वमेवास्त्विति विनिगमकाभावाद्रिति वाच्यम्। तथापि जन्यत्वे सकर्तृकत्वव्याप्यत्वानिश्चयादिति चेत्। अत्राहुः। कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं शरीरजन्यत्वे सकर्तृकत्वं वा? यद्विशेषयोरित्यादिग्राहकस्य समानत्वादिति संशये लाघवाज्जन्यत्वमेव कर्तृजन्यतावच्छेदकं स्वीक्रियते न तु कर्त्तृजन्यत्वस्य शरीरजन्यतावच्छेदकत्वं गौरवात्। नन्वेकप्रतियोगिकजन्यतावच्छेदकद्वयोपस्थितौ लाघवावतारः, न चात्र तथा, उभयस्याप्युभयजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवादिति चेत्। न उभयनिरूपितोभयजन्यतावच्छेदकस्य प्रकृते विरुद्धत्वेन एकत्रैवावच्छेदकताकल्पनाप्रसक्तौ कुत्र तत्कल्प्यतामिति लाघवावतारसम्भवादिति। शरीरजन्यत्वस्य रूपादावपि सत्त्वेन तन्मते कर्तृजन्यत्वं न्यूनवृत्तितया तदवच्छेदकं न भवतीत्यप्याहुः।

अस्य प्रसिद्धेति। इदं च सर्वं सामान्यलक्षणानभ्युपगमेन परं प्रत्यापादनं तस्य गोत्वाद्येकभावाभावविषयत्वेन त्वयाऽवश्यं वाच्यत्वादित्येवमर्थकतया तस्येत्यादिफक्किकापि योज्येति न स्वसिद्धान्तविरोध इत्याहुः। *अप्रतीतेति*। यद्यपि परमते प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवाभावधीकारणत्वं न तु प्रतियोगिज्ञानस्य आवश्यकत्वात्, अन्यथा बाधोपि तन्मते प्रतिबन्धको न स्यात्, न स्याच्च घटादिसामान्याभावज्ञानं सामान्यलक्षणासम्भवेन सकलप्रतियोगिज्ञानाभावात्। तथापि स्वमतावष्टम्भेनेदं द्रष्टव्यम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

वस्तुतस्तु स्थापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वादस्य च तदभावान्न्यूनबलवत्त्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः।

(चि०) एतेन "ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतनाविशेषगुणत्वात् सुखवत्, आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवदि"त्याद्यपास्तम्, प्रसिद्धनित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वजलत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च। किञ्च क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात्। न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः, ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात्। न च स्थापनायां पक्षविशेषणेऽप्येष दोषः, प्रमेयो घट इतिवत्तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात्। अपि च शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वं, लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात्। न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं, व्याप्तिग्रहोपयुक्तविशेषणवत् पक्षधर्मतौपयिकविशेषणस्यापि सप्रयोजनत्वात्व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव बीजत्वात्। व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्तिग्रह इति चेत्, न। निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तिग्रहात्। तत्रापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रह इति चेन्न। स्वतो व्यावृत्तगोत्वस्य व्यभिचारात्, अन्यथाऽन्योन्याश्रयात्। अपि च व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकम् सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात्। व्यभिचारावारकविशेषणशून्य एव व्याप्तिग्रह इति चेन्न। प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूमे व्याप्तिग्रहात्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

(प्रका०) *ज्ञानमात्रेति* । यद्यत्र जातिपदमपि तदाऽनित्यमात्रवृत्तीति साध्यार्थो ज्ञानातिरिक्तावृत्तित्वं च हेत्वर्थो विवक्षणीयस्तथा चावृत्तौ व्यभिचारवारणाय तद्द्वयम् । केचित्तु कालादिवर्त्तमानत्वेनाप्रसिद्धिः स्यात् । जातिपदोपादाने तु जातित्वनिर्वाहकसम्बन्धेन ज्ञानमात्रवृत्तित्वहेतुलाभ इत्याहुः ।

चेतनेति । रूपादौ संख्यादौ च व्यभिचारवारणाय चेतनविशेषपदे । यद्यपि यथाश्रुतं भावनायां व्यभिचारि परमाणुवृत्तिनित्यस्थितस्थापकवृत्तिसंस्कारत्वजातिसत्त्वात्तथापि हेतौ गुणपदं प्रत्यक्षेण विशेष्यम् । एवञ्चात्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे विशेषपदम् । *आत्मेति* । यद्यपि न नित्यविशेषगुणाधार इत्येव साध्यमुचितं, तथापि तन्मते शब्दस्य नित्यतयाऽऽकाश एव व्यभिचारः स्यादस्मन्मते चेश्वरात्मनः सिद्ध्यसिद्ध्योर्व्याघातेनापक्षतयाऽस्मदाद्यात्ममात्रपक्षत्वे सिद्धसाधनं मा भूदिति तादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति ध्येयम् । नन्वदृष्टाजनकशरीराजन्यत्वं हेतुः, न च हस्तादिजन्ये तथापि व्यभिचारः, शरीरपदस्य चेष्टाश्रयपरत्वादित्यपरितोषादाह—*अपि चेति* । *निर्विशेषण इति* । व्यभिचारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः । *अन्यथेति* । यदि जातिर्न स्वतो व्यावर्त्तिका किन्तु व्यक्तिर्व्यावर्त्तनीया तदा व्यावृत्तपरस्परव्यावर्तनीयत्वेन परस्पराश्रयापत्तिरित्यर्थः । व्यभिचारावारकविशेषणज्ञानं व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकमित्याभिप्रेत्य शङ्कते *व्यभिचारेति* । विशेषणशून्ये विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः । अत एवोत्तरे प्रमेयत्वेन ज्ञायमानपर्यन्तमुपात्तमिति ।

(चि०) अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं विवक्षितम्, न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न । विरोधात्, न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति सम्भवति । यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तल्लिङ्गं, प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेन्न । धूमस्याप्यतत्त्वापत्तेः व्यभिचारात्तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकमपरत्र व्याप्तिः । यद्वा लाघवेन व्यासज्यवृत्तिरैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थः, तत्र विशे-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

ष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात्, एकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्यासज्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमात्रे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिः तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्य-त्वासिद्धिरिति चेत्। न। अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बा-धात्। न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात्। कि-ञ्च सौरभविशेषवद्धूमरहितमिदं चन्दनप्रभववह्निरहित-त्वात्, निर्धूमोऽयमार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादावपि कारणविशेषाभावेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात्, वह्निरहितत्वादिकश्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकिण्यष्टद्रव्या-तिरिक्तद्रव्यानाश्रितत्वं च हेत्वभावव्याप्यं न स्यात्, द्रव्यानाश्रितत्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादौ त्वयाप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वी-काराच्च। अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथा च स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्ष-ज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यता, धूमेनार्द्रेन्धनप्रभववह्निघ-टत्वेन शरीरजन्यत्वमपि नानुमीयेत।

ईश्वरानुमानदीधितिः।

(दी०) ईश्वरवादे,—न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वा-दिति। साध्यस्येति शेषः। शरीरसहकारेणैव कर्त्तुः कार्यजनक-त्वात् शरीराजन्यस्य न कर्तृजन्यत्वम्। तथा चाऽकर्तृकत्वरूपसा-ध्यव्याप्यस्य शरीराजन्यत्वस्य हेतोरव्यापकतया साध्यस्याव्या-पकं विशेष्यम् अजन्यत्वं नोपाधिरित्यर्थः। यदि विशिष्टाभावे हेतौ

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

विशेषणवैयर्थ्यं विशेष्याभावरूपश्च विशेष्यमुपाधिर्भवेत् तदाऽऽर्द्रेन्धनप्रभववन्हिरहितत्वादिना निर्धूमत्वादौ साध्ये व्यर्थविशेषणत्वम् उपाधिश्च वन्हिरहितत्वादि सम्भवेदित्याह किञ्चेति । ननु स्वरूपासिद्धिवारकत्वाद्विशेषणस्य न वैयर्थ्यमिति न भ्रमः, अपि तु व्यभिचारावारकत्वात्, रूपादिषु मध्य इत्यत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य हेतोर्व्यभिचारो न शुद्धेनैव वारयितुं शक्यते तस्य समभिव्याहारवशाच्छुद्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वरूपस्य गन्धव्यञ्जकेऽसत्त्वेन विशेषणत्वायोगादतो रूपाद्यन्तर्गतगन्धातिरिक्ताव्यञ्जकत्वं तच्च व्यभिचारवारकमेव इत्यत आह अपि चेति ।

(प्रका०) *व्यभिचारादिति* । आकाशादिपक्षकेऽजन्यत्वविषयतयैवानुमितिजनकत्वादित्यर्थः । अत एवान्यथासिद्धिरपीति भावः । *धूमस्यापीति* । आलोकविषयतयापि तज्जन्यत्वादित्यर्थः । अत्र यद्यपि व्यासज्यवृत्तिर्व्याप्तिर्यत्र विशेष्यबाधस्तत्र वाच्या यथार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादौ, तच्च न सम्भवति, धूमादिसामानाधिकरण्यस्य संयोगविशेषस्य वह्निधूममात्रानिष्ठत्वात्, अपि च आर्द्रेन्धनादौ विशेषणे व्याप्त्यभावनिश्चये तदवच्छिन्नवह्निविशेषे व्याप्तिग्रहादनुमितिः, तथापि प्रथमोक्तविशिष्टव्याप्त्यभिप्रायेण दूषयति *नेति*। नीलधूमे हेतौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकधूमवत्त्वमुपाधिः। तथा चानौपाधिकत्वाभावसाधनेन बाध इति शङ्कते न *चेति* । *साधनेति* नीलधूमवति सर्वत्र धूमवत्त्वसत्त्वादित्यर्थः ।

केचित्तु उभयत्रोपाधिं शङ्कते *न चेति* । अदृष्टद्वारा शरीरस्य क्षित्यादावपि जनकत्वमिति शरीराजन्यत्वं नित्यमात्रवृत्तीति अजन्यत्वोपाधेः साधनव्यापकत्वमित्यर्थ इत्याहुः । तन्न । एवं हि व्याप्यत्वासिद्धिमुद्धरतः स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । तथा च शरीराजन्यत्वे पूर्वोक्ते तात्पर्यम् । तच्च क्षित्यादिवृत्तीति साधनाव्यापकत्वमिति ।

ईदृशे व्यर्थविशेषणतया त्वदभ्युपगतमप्यनुमानं न स्यादित्याह— *किञ्चेति* । उभयत्र वह्निरहितत्वमात्रस्यैव गमकत्वसम्भवादिति भावः । *वह्निरहितेति* । यदि चास्यायोगोलके साध्याव्यापकत्वान्नोपाधित्वं तदा धूमवत्त्वोपाधेः साधनव्यापकत्वमिति तुल्यमिति भावः । ननु गन्धादिषु मध्ये इति व्यभिचारवारकतापर्यवसन्नमेव गन्धमात्र-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

व्यञ्जकत्वं हि द्रव्यविशेषितं हेतूकार्यम्, अन्यथा सन्निकर्षे व्यभिचारः स्यात् तस्य च तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स्यात् स च तदा यदि गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं प्रसिद्धं स्यात् तथाच गन्धादिषु मध्ये इति प्रसिद्धिं सम्पाद्य सन्निकर्षे व्यभिचारवारणप्रयोजकमित्यरुचेराह *अपि चेति* ।

(चि०) यत्तु जन्यान्योन्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्योन्याभावस्याल्पत्वात्तेषामेव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव लाघवमिति। तन्न। विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य च व्याप्यत्वात्स्नेहे शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोर्गन्धाभावेऽपृथिवीत्वपृथिवीत्वाभावयोरिव । अन्यथा नीलधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः। किञ्च त्वन्नये बहन्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यात् एकत्वात्। प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टस्य व्याप्तावपि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः। अथ लाघवेन जन्यत्वस्य शीघ्रोपस्थितिकतया जन्यत्वाभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहः न तु शरीरजन्यभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात्। यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टाभावस्यापि व्याप्तिरिति चेन्न। एवं सति उत्पत्तिमत्त्वे सति सत्त्वादिकमानित्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्यतया न गृह्येत शीघ्रोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथात्वात्। यदि च सामान्यविशेषभावाद्विरोधाभावेनोभयस्यापि व्याप्यत्वं तदा शरीराजन्यत्वजन्यत्वाभावयोरपि तुल्यम्। किञ्च शरीरजन्यत्वं विशिष्टं तदभावमपि विशिनष्टि न तु साक्षात्, तथा च शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्ड एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता। न चात्र विशिष्टाभावो विशेष्याभाव एव, क्षित्यादावजन्यतापत्तेः। अत एव स्थापनायां शरीरज-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

न्यत्वमुपाधिः साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनियमात्। व्यर्थविशेषणेऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेन्न। हेतुद्वयोपन्यासे ह्यधिकम्। अत्र तु विशिष्टमेव हेतुरिति विरुद्धस्थल उक्तमिति।

(दी०) यत्त्वित्यादि यावद्विशेषाभावानामेव सामान्याभावत्वमते। बहल्पेति। बहवो जन्यान्योन्याभावा अल्पाः शरीरजन्यान्योन्याभावाः। अपृथिवीत्वं पृथिवीसामान्यान्योन्याभावः स च विशेषाभावसमुदायः। जन्यत्वात्यन्ताभावस्येत्यभ्युच्चयमात्रं, जन्यत्वस्याखण्डस्य एकस्य विरहेण तुल्यन्यायतया सामान्याभावस्यापि तत्तज्जन्यत्वाभावरूपत्वात्। यद्यपि प्रत्येकव्याप्यत्वस्य सम्भवे बहूनामल्पानाञ्च तथात्वम्, न चेह, एकैकस्यान्योन्याभावस्य व्यभिचारित्वात् तथा च शरीरजन्यान्योन्याभावसमुदायस्य व्याप्यत्वे न तत्र क्षित्याद्यन्योन्याभावानां निवेशो व्यर्थत्वात्, तथापि जन्यत्वशरीरजन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकावतिरिक्तावेवाभावाविति न तत्र बहल्पभावसम्भव इत्यत्र तात्पर्यमिति ॥

विदुषां निवहैरिहैकमत्याद्यददुष्टं निरटङ्कि यच्च दुष्टम् ॥
मयि जल्पति कल्पनाधिनाथे रघुनाथे मनुतां तदन्यथैव ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथभट्टाचार्य्यशिरोमणि-
विरचिता ईश्वरानुमानतत्त्वचिन्तामणिदीधितिः
समाप्ता।

अनुमानदीधितिः सम्पूर्णा।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

(प्रका०) यत्त्विति शरीरजन्यघटाद्यपेक्षया जन्याः क्षित्यादयो ऽपीति ते बहवः। प्रतियोगिबाहुल्यकृतं चाभावबाहुल्यमिति भावः। *अन्यथेति*। तथा चावच्छेदकलाघवं प्रयोजकं न तु व्यक्तिलाघवमिति भावः। *प्रयोजनेति*। प्रकृते पक्षधर्मतायामुपयोगः शरीरपदस्येति भावः। *अथेति*। न च यदि तत्र व्याप्तिरस्ति तदा न प्रथमं व्याप्तिग्रहो जातस्ततः किं? पश्चादपि तद्ग्रहेणानुमितिसम्भवादिति वाच्यम्। यत्र प्रथमं व्याप्तिग्रहः तत्रैव व्याप्तिरित्यभिमानेनाभिधानादिति। *यत्रेति*। निर्धूमोऽयमार्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्यत्रार्द्रेन्धनरूपविशेषणाभाववति विशेष्यवति तप्तायःपिण्डे साध्यं निर्धूमत्वं तथा वह्निरूपविशेष्याभाववति केवलार्द्रेन्धनवति वनादौ निर्धूमत्वम्, एवञ्च प्रत्येकस्य धूमाप्रयोजकतया तदभावे विशिष्टाभावो हेतुः। न चैवं प्रकृते सिद्धं, जन्यत्वविशेष्यवति शरीररूपविशेषणविरहेणाकर्तृत्वरूपसाध्यसम्बन्धानिश्चयात् क्षित्यादौ पक्षे तस्य सन्दिग्धत्वात्। तथाचात्र विशिष्टाभावो न हेतुरित्यर्थः। यत्तु साध्यं नेति पाठस्तथाच यत्र विशेषणविशेष्यान्यतराभाववति साध्याभावः, विशेषणाद्यन्यतराभावो व्यभिचारीति यावत् तत्र विशिष्टाभावो हेतुः। अत्र तु न तथेति न सहेतुरिति। तन्न। विशेषणाद्यन्यतराभावस्य व्यभिचारित्वे विशिष्टाभावस्य व्यभिचारस्यापि वज्रलेपत्वात्। *अखण्ड एवेति*। तथाच शरीरजन्यत्वाभावे जन्यत्वप्रतियोगिकत्वाभावात् तदवच्छेदेन व्याप्त्यग्रहे विशिष्टावच्छेदेनैव तद्ग्रह इति न वैयर्थ्यमिति भावः। अधिकमिति। अनुपयुक्तनीलाद्यंशोपादानादिति भावः। *हेत्विति*। हेतूदाहरणादिकमधिकं तल्लक्षणादिति भावः।

(चि०) उच्यते। नीलधूमादौ व्याप्तिरस्त्येव, अन्यथा विशेषाणामव्याप्यत्वे निराश्रया व्याप्तिः स्यात्। नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारणत्वे रूपमिव, धूमत्वञ्च न नीलिम्नि किन्तु तदाश्रये धूमे इति न नीलधूमस्य हेतुत्वम्। नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः। किञ्च व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधूमत्वं तथा। नचैवं धूम-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

त्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामग्रीसत्त्वात् नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न स्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यम्। तदभावेऽपि नीलधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभासत्वसम्भवादिति दिक् ॥

एवञ्च शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौरवात्, येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात्। अत एव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्ये इति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकमेव। सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्न्यादेः कारणत्वात् कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया व्याप्यत्वनिश्चयः। व्यापके च न व्यर्थविशेषणता, विशिष्टस्य कारणत्वेन व्यापकत्वात् विशेषव्यतिरेकिस्थले(१) विपक्षबाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वम्। यत्र च विपक्षबाधकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य व्यापकतापि न, यथा कार्यस्य द्विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्डो हेतुः। यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात् तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्यव्याप्यता स्यात्, नचैवं, किन्तुजन्यत्वं लाघवात्तथा तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः। साध्यव्याप्याभावः साध्याभावव्यापक इति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानिश्चयात् सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्व्याप्त्यभावेन तदभावयोरपि व्याप्त्यभाव इति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च।

(१) परिशेष व्यतिरेकिणीति पाठान्तरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

अत एव शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वाव्याप्यत्वात्तद्भावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव इति तिरस्तम् । शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वाऽप्रयोजकत्वात् । न चाजन्यत्वं पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छेदकप्रसङ्गादिति वाच्यम् । स्थापनायां यत्राभासत्वं तत्र विशेषादर्शनदशायां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात्, यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र शब्दो नित्यो व्योमैकगुणत्वादित्यादिना सत्प्रतिपक्षे गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणुरूपे साध्याव्यापकत्वात । न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्यं सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भावनानर्हत्वात् । किञ्च प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे सति सत्त्वस्य, सत्त्वे सति उत्पत्तिमत्त्वस्य वा हेतुत्वे, एषामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः । अत एवाजन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः ।

(प्रका०) तर्हि नीलधूमस्य कथं न हेतुत्वमत आह *नीलत्वमपीति* । विशेष्यतावच्छेदस्य सम्बन्धितावच्छेदकत्व एव विशेषणस्यापि तदवच्छेदकत्वादित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह *दण्डत्वेनेति* । ननु नैल्यं व्याप्यतावच्छेदकत्वेन हेतौ मा प्रविशतु, व्याप्यत्वेनैव प्रविशत्वित्यत आह धूमत्वं त्वेति । व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वं प्रकृते च धूमत्वं तथा तदवच्छिन्नत्वं च न नैल्य इति व्याप्यतया न प्रवेशस्तत्रेति भावः । इदं च वस्तुगतिमनुरुध्योक्तम् । वस्तुतो धूमत्वस्य नैल्यवृत्तित्वेपि धूमवद्व्यक्तिस्थलीयं तदिति धूममात्रमेव हेतुरिति न नीलधूमो हेतुः, नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वात्, नैल्यस्यापि धूमत्वावच्छिन्नत्वेनैव हेतुत्वादिति नैल्ये धूमत्वासत्त्वोपवर्णनमप्रकृतमेव प्रकृते तु गौरवमेवेति ध्येयम् । ननु नीलिम्नि धूमत्वासत्त्वेपि नीलधूमे धूमत्वमस्त्येव अतस्तदवच्छिन्नत्वेन हेतुप्रवेशस्तस्य स्यादित्यत आह—*नीलधूम इति* । तथाच नीलोपलक्षितधूम-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

मात्रस्यैव धूमत्वावच्छिन्नत्वान्न केनापि प्रकारेण हेतौ नैल्यप्रवेश इति भावः। ननु व्याप्यतावच्छेदकमस्तु धूमत्वमात्रं किन्तु नीलधूमस्यापि व्याप्यत्वात्तेनापि हेत्ववयवनिर्देशः स्यादित्यत आह *किञ्चेति*। व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुनिर्देशोऽतिप्रसङ्गादिति भावः। ननु धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वं न्यूनवृत्तित्वादेव नावच्छेदकं न तु गौरवात, नीलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वमेवावच्छेदकं न तु धूमत्वं अतिप्रसङ्गादिति चेन्न। न्यूनवृत्तेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वात्, अन्यथा आलोकाद्यवृत्तित्वेन धूमत्वस्याप्यतत्त्वापत्तेः।

ननु गौरवेण नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्त्यग्रहेऽज्ञानरूपासिद्धिरस्तु न तु हेत्वाभासीभूताज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावात्। न च यतो गौरवान्नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वं तदेव व्याप्यत्वासिद्धित्वेन विवक्षितम्, तस्य ज्ञायमानतयैव प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्। परामर्शविषयाभावस्यैव असिद्धित्वेन ग्रन्थकृदभिमतत्वात् गौरवस्यातथात्वात्। तथा च व्याप्यत्वासिद्धिर्व्यर्थविशेषणादावित्यप्यसंवातमिति चेत्।

अत्र केचित्। यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणा व्याप्तिर्लाघवादनुमितिहेतुः, सकलसाधनाधिकरणे साध्यसत्त्वं दर्शयतोदाहरणेन सैव प्रदर्श्यत इति तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिरवच्छेदकत्वाभाव एव पर्यवसन्नो नीलधूमादौ नीलधूमधूमत्वरूपावच्छेदकान्तरसत्त्वे नीलधूमत्वस्य तद्घटितशरीरस्यानवच्छेदकत्वात्। एवञ्च परामर्शविषयाभावत्वमपि समर्थितमित्याहुः।

अत्र वदन्ति। सम्बन्धितावच्छेदकवत्त्वलक्षणायां व्याप्तावच्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तदेशवृत्तित्वं तदा तन्नीलधूमेऽप्यस्ति, अथ तत्र तादृशधर्मान्तराघटितत्वमपि विशेषणं तदा सर्वव्याप्तिलक्षणतो गौरवादनुमित्यहेतुरेवेति तदभावज्ञानस्य क प्रतिबन्धकता तादृशधर्माघटितत्वादेरुदाहरणोपदर्शनशङ्कैव नास्तीति न किञ्चिदेतत्। तस्मादिदमत्र तत्त्वम्। नीलधूमे धूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिविरहो व्याप्यत्वासिद्धिः। स च विशेषणावच्छिन्नविरहो वा सम्बन्धविरहो वेत्यन्यदेतत। एवञ्च ज्ञानगर्भहेत्वाभासलक्षणं परामर्शविषयाभावत्वं च सङ्गच्छते। न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यप्रसिद्धेः कथमेवमिति वाच्यम्। कस्तूरिकादहनादिप्रतियोगिकविशेषव्याप्तेरेव तादृश्याः प्रसिद्धेः। न च तादृशी व्याप्तिर्नीलधूमेऽस्त्येवेति नीलधूमत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्याप्तिविरहस्य वा-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

च्यत्वे पुनः सैवाप्रसिद्धिरिति वाच्यम्। नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्तिप्रतियोगिकत्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य वह्नित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वासिद्धिपदार्थत्वात्। समानवित्तिवेद्यतया व्याप्यत्ववद्व्यापकत्वस्यापि परामर्शविषयत्वेनोक्तव्यापकत्वाभावे परामर्शविषयाभावत्वस्यापि सत्त्वाच्च।

यद्वा धूमत्वावच्छिन्ने नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यभाव एव व्याप्यत्वासिद्धिः। तस्यापि नीलधूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेनान्यधर्मावच्छिन्ने विरहादिति।

वस्तुतो वह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तौ नीलधूमत्वावच्छेदेन व्याप्त्यग्रहे ऽज्ञानरूपासिद्धिरित्यपि न स्यात् गौरवज्ञानस्यावच्छेदकत्वज्ञान एव प्रतिबन्धकत्वात्। एवञ्च यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं व्याप्तिस्तथा च नीलधूमेऽप्येतादृशावच्छेदकत्वाभावः परामर्शविषयाभावतया भवत्वसिद्धिः। न च व्याप्तेस्तादृशावच्छेदकगर्भत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। व्यर्थविशेषणे व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस्यैव तत्र मानत्वात् गौरवज्ञानस्य अवच्छेदकत्वातिरिक्तव्याप्तिघटकपदार्थग्रहाप्रतिबन्धकत्वात्। यथा व्यभिचारिते व्याप्तिग्रहप्रतिबन्ध एवाव्यभिचारितत्वगर्भत्वे तस्या मानम्। न च तत्र व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो न भवत्येवेति वाच्यम्। एवं हि अज्ञानरूपासिद्धिरपि न स्यात्। तथैकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्तेरिति सिद्धान्तोऽपि भज्येत। तस्मात्परिहर वा तत्राज्ञानरूपासिद्धिं स्वीकुरु वा व्याप्तेरवच्छेदकगर्भत्वमिति दिक्।

भ्रमत्वेनेति-ननु ज्ञायमानतया प्रतिबन्धकत्वाभावात्तथाप्यस्य कथं हेत्वाभासत्वं किञ्चित्प्रयुक्तं तद्धेतुकत्वं तज्ज्ञाप्यत्वं वा। न च लिङ्गोपहितभानपक्षेपि तद्भासते उपस्थापकाभावात्। तत्कथं तद्विषयत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वमिति चेत्।

अत्राहुः। अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वं हेत्वाभासत्वमिति सम्प्रदायमतेनास्याऽभिधानम्। तत्प्रयुक्तत्वं तद्विशिष्टत्वम्। तथा च लिङ्गोपहितभानपक्षे व्याप्यत्वासिद्धौ नीलधूमो व्याप्यत्वेनानुमितौ भासत इति तस्या भ्रमत्वम्।

केचित्तु- वह्निव्याप्यनीलधूमवान् वह्निमानित्यनुमितौ ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य संसर्गविधया भासनात् नीलधूमे च तत्त्वेन रूपेण तदभावात्तद्विषयत्वेन तस्याभ्रमत्वमित्याहुः।

वस्तुतो अनन्यथासिद्धधूमज्ञानादनुमितिसत्त्वेन नीलधूमस्योद्देश्यानु-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

मितिप्रतिबन्धकत्वेनैव हेत्वाभासत्वं-शरीराजन्यत्वादौ च विशेष्यस्यासिद्धतया विशिष्टस्य व्याप्यत्वासिद्धतयानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकत्वमेव तदेतत्सर्वमभिसन्धायाह- *दिगिति* । प्रकृते योजयति *एवमिति । *शरीराजन्यत्वेपीति* । शरीरजन्यत्वाश्रयमात्रप्रतियोगिकयावदन्योन्याभावपीत्यर्थः । पूर्वोक्तदोषं निरस्यति-*सुरभीति* । ननु सुरभिधूमत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रत्येकसामग्रीद्वयसमाजादार्थसमाजमहिम्नैव विशिष्टकार्यसिद्धेर्नीलघटत्ववदिति चेत् । न । विशिष्टस्य कार्यतावच्छेदकत्वेपि प्रत्येककारणताया एव तद्व्याप्यत्वनिश्चयमूलत्वसंभवात् । स्थापनानुमाने पूर्वोक्तव्यापके व्यर्थविशेषणत्वमुद्धरति *व्यापकं चेति* । *विशिष्टस्येति* । यद्यप्यदृष्टप्रागभावेत्यादिना कृतित्वादिना प्रत्येकमेव कारणत्वं न तु तादृशकृत्यादिविशिष्टात्मकत्वेन कारणत्वं कृत्यादीनां सहकारितया परस्य दंडचक्रादिवदवच्छेदकत्वाभावात् । तथापि वस्तुगतिमनुरुध्यैतदुक्तं न तु तत्त्वेन जनकत्वं विवक्षितम् । नचैवं न विशिष्टस्य व्यापकत्वमिति वाच्यम् । प्रत्येककारणताया एव तन्मूलत्वसम्भवात् । वस्तुतः प्रत्येकमेव तद्व्यापकत्वम् । आर्थसमाजमहिम्नो विशिष्टसिद्धिः । अत एव ग्रन्थकृतापि तथैव विभावितं धूमं प्रति तु आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनैव कारणत्वाद्विशिष्टस्यैव व्यापकत्वम् । न च वह्निसंयोग आर्द्रेन्धनसहकारीति वाच्यम् । तत्संयोगे सत्यपि तत्प्रभववह्न्युत्पादं विना ततो धूमानुत्पत्तेरिति वदन्ति ।

अखण्ड इति । तथा च प्रतियोगिविशेषणत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः । *अजन्यत्वमिति* । एवं चाप्रयोजकत्वमपीति ध्येयम् । सत्प्रतिपक्षोच्छेदः-समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदः । यथा चैवं व्याख्यातं तथोक्तं प्राक् । *किञ्चेति* । एषामन्यतमः स्थापनाहेतुरपरस्य विरहः प्रत्यनुमानोपाधिरित्यर्थः । *अत एवेति* । यतः समवेतत्वादिघटितस्य जन्यत्वस्याभाव उपाधिरतस्तस्य ध्वंसवृत्तित्वान्न साध्याव्याप्तिरित्यर्थः ।

(चि०) अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् । अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्व मिव, अतिगौरवेण शरीरजन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यता-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

वच्छेदकाभावान्न शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्यः। व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न। क्षित्यादावेव व्यभिचारात्, अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्यपि स्यात्। नन्वस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्त्तनुमितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थैवाऽशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात्, घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योमसकर्तृकमिति ज्ञानवदिति साध्यम्, न चोपजीव्यबाधः, अनुमितिर्ह्युपजीव्या, नन्वस्तु तद्याथार्थ्यमपीति चेन्न। कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्यकारणाभावेन एतस्याप्रयोजकत्वात्, अन्यथा पर्वते वन्ह्यनुमितिरयथार्था उभयासिद्धवह्निमद्भिन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्यतिरेक्युच्छेदः। किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यमनेन ज्ञाप्यं, न तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्रायमेव दोषो दोषान्तरं वा? नाद्यः अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनं ज्ञापकादेव च तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति। नान्त्योऽसिद्धेः। तर्काऽपरिशुद्धिस्तु न दूषणम्। यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्, शरीरी स्यात्, इष्टसाधनताज्ञानवान् स्यात् प्रयोजनवान् स्यात् अनित्यज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरिकर्तृकं स्यादिति तर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणतादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात्।

(प्रका०) प्राचां मतमाह। *अन्ये त्विति*। यन्निष्ठेति*। यद्विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्यर्थः। अभावानिष्ठव्याप्तौ अभावत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकाविशिष्टव्याप्तावित्यर्थः। अत्रेदमनभिमतिबीजम्। लाघवेन यन्निष्ठेत्यत्र व्यक्तिपरत्वं न तु विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं गौरवात्। एवञ्च शरीरजन्यत्वाभावनिष्ठव्याप्तिः शरीरपदं विना न गृह्यते

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

प्रतियोगितावच्छेदकग्रहं विनाऽभावग्रहस्यैवाभावात्। तथा च कथं न विशिष्टस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वम्, अन्यथा जन्यत्वाभावोपि व्याप्यो न स्यात्। सकारणकत्वाभावादौ जन्यत्वविशेषणं विनाऽपि भावत्वावच्छिन्नव्याप्तिग्रहादिति केवलव्यतिरेकिण्युभयासिद्धसाध्यवत्त्वं केवलान्वयिन्युभयसिद्धसाध्यवद्भिन्नत्वं चाप्रसिद्धमिति अन्वयव्यतिरेकीत्युक्तम्।

(चि०) ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः? एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात्। न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात्। सकर्तृकत्वप्रमाणादेव लाघवसहकृतात् तत्सिद्धिरिति चेत्। न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च। न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विलम्बो येन तत् सहकारि स्यात्। नापि लघ्वनुमितौ, अन्योन्याश्रयात्। नापि व्यक्त्यनुमितौ, धूमेन वह्न्यनुमितावेकद्वित्रादिसंशयाभावापत्तेः। साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धेरेवैककर्तृसिद्धिरिति चेत्। न। एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानासिद्धिरित्यस्यापि सुवचत्वात्। अथ यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यति न त्वधिकमपि, तथा च द्वितीयं कर्त्तारं न विषयीकुर्वत्यपि कर्त्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते, एकस्तु कर्त्ता सिद्ध्यति तदविषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविषयत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्, तद्घटितत्वात्तस्येति चेत्। एवं तर्हि कर्त्रेकत्वमपि न विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात्। वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वेनेति चेन्न, एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति।

उच्यते। यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तत्र लाघवसहकारिता, कारणताकार्यताव्याप्यतादि-ग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकेऽनुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे च सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् । एवं लाघवमेव गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्वकार्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात् । तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च तदङ्गं नाङ्गीकुरुते इति महासाहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतारदशायां लाघवादेककर्तृसिद्धिः स्यात्, न चेष्टापत्तिः, अनुमित्यनन्तरं (१)नानात्वैकत्वे संशयादिति चेन्न । तत्रापि लाघवेन कर्त्रैक्यमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पश्चान्नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेवैककर्तृकतानुमानं तत्र बाध्यते । न चैवं क्षित्यादिकर्त्तर्यपि प्रामाण्यसंशयादेकत्वानेकत्वसंशयो दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभाव एव बाधकः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधकत्वात् ।

(प्रका०) *अन्योन्याश्रयादिति* । लाघवज्ञानजन्यानुमितित्वस्यैव लघ्वनुमितित्वादित्यर्थः ।

यत्र प्रमाण इति । नन्वेवं संभवल्लघुविषयताकानुमितित्वं लाघवज्ञानकार्यतावच्छेदकमिति पर्यवसन्नम्, तथा च यत्र तज्ज्ञानं न जातं वस्तुतो लघोरेवानुमितिस्तत्र व्यभिचारः । न च लाघवज्ञानजन्यानुमितित्वमेव तथा, अन्योन्याश्रयादिति चेत् । न । लाघवगौरवोपस्थितिकालीनलघुविषयताकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् । ननु तथापि लाघवज्ञानोपनीतमेकत्वं प्रकारीभूयानुमितौ कथं भासतां, व्या-

(१) नानैककर्तृकत्वे इति पाठान्तरम् ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

व्याद्युपनीतादन्यस्यानुमितौ भाने मानाभावादिति पूर्वोक्तविरोधात् । न च वस्तुगत्यैकः सिद्ध्यति न त्वेकत्वमपीति वाच्यम् । एकत्वानेकत्व-संशयतादवस्थ्यात् ।

अत्राहुः । व्याप्त्याद्यनुपनीतमपि लाघवज्ञानोपनीतमनुमितौ भासते नान्यत् अतिप्रसङ्गात्, लाघवज्ञानमात्रस्य प्रमाणमात्रसहकारित्वकल्पनात्, तदिदमुक्तं *तथाविधप्रमाणमात्र इति* । अत्र लाघवज्ञानोपनीतत्वस्यैव नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः । व्याप्त्यादित्यादिग्रन्थस्तु लाघवानुपनीतविषयकः । नन्वेकविषयत्वेऽप्यनेकविषयत्वसंभवात्संशयतादवस्थ्यमिति चेन्न । एकमात्रकर्तृत्व एव लाघवावतारात्तस्यैवानुमितिविषयत्वात् । अत एव नानाकर्तृके घटे पश्चादेककर्तृकताज्ञानं बाध्यत इत्यग्रे वक्ष्यति, अन्यथा नानाकर्तृकेष्वप्येककर्तृकताज्ञानस्य प्रमात्वे बाधासम्भवादिति ।

(चि०) अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्रभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्तृसिद्धिः । न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्तृभिन्नः अङ्कुराकर्तृत्वात् कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहुः । अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोः गौरवलाघवे एव शरणम् ।

तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः । पक्षधर्मताबलादिति चेत्, व्यापकतयाऽवगतस्य पक्षसम्बन्धमात्रं पक्षधर्माद्धेतोः सिध्यति, तथाच पक्षे तदुपादानगोचरज्ञानमात्रं सिद्ध्येत् नतु नित्यसर्वविषयज्ञानं, तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात् । न च येन विनानुपपत्तिः सोऽपि विषयः, व्यतिरेकविलयापत्तेः ।

अत्र प्राञ्चः । यमर्थमनालम्बमानाऽनुमितिः पक्षे साध्यसम्बन्धं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी, प्रतीत्यनुपपत्त्या च व्यतिरेकी । तदिहाऽनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य प-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

क्षत्वे तदुपादानस्थानादिज्ञानगोचरत्वं विना नोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमितिरालम्बते, अनादित्वैव च नित्यता, सर्वमुक्तावपि तत्सत्त्वमनादिभावत्वात्, पक्षतदुपादानविषयतैव च सर्वविषयता, लाघवात्तु तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं सिद्ध्यति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति ।

(प्रका०) अन्य इत्यत्रास्वरसबीजमुद्घाटयति *अत्रापीति* किञ्चोक्तानुमानेन क्षितिकर्तुरङ्कुरकर्त्रभेदानुमितावपि सागरादिकर्तुरेतद्भिन्नत्वसंशयादीश्वरनानात्वसंशयतादवस्थ्यमिति। *अनादिभावत्वादिति* । यद्यप्यनुमितौ नानादित्वं विषयस्तथाऽप्यनादिकार्यप्रवाहविषयत्वेन तत्सिद्धिरिति भावः ।

(चि०) नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं सिध्यत् नित्यमेव सिद्ध्यति अनित्ये बाधात् ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिः । नियतविषयता च ज्ञानस्य कारणाधीना, कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियतविषयतामादाय निवर्त्तेत इति सर्वविषयत्वासिद्धिरिति ।

षट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेनेश्वरस्य षट्पदार्थगोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञ्यम् । घटाकाशसंयोगं प्रतीश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति केचित् ।

(प्रका०)नव्यास्त्वित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं तूपनीतभानानङ्गीकारान्नित्यज्ञानजन्यत्वं पक्षधर्मताबलादपि न सिद्ध्यतीति ।

ननु तथापि कथं सर्वविषयत्वमित्यत आह *नियतेति* । एवं च पक्षतदुपादानाद्यतिरिक्तविषयत्वमपि सिद्ध्यति । एतेन प्रथमकल्पेऽस्वरसोपि सूचितः—पक्षादिविषयत्वे तत्र सर्वविषयत्वासिद्धेरिति ।

(चि०) ननु घटादीनां कथमीश्वरकर्तृत्वं भवति घट-

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

ईश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् क्षितिवदिति चेन्न। घटस्य द्विकर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेः(१), तथा च घटवत् क्षितिः क्षितिवद्घट इतीश्वरानन्त्यम्। कार्ये कर्तृत्वेन कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत्। तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति।

मैवम्। ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणत्वं कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात्। तदाहुराचार्याः "परमाण्वदृष्टाधिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिरिति। "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते" इत्यागमाच्चायमर्थोऽध्यवसेयः।

अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत्। न। रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात्। इदं रजतमितिज्ञाने रजतत्वं प्रकारः तेन स भ्रमः, ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति स न भ्रमः। अत एवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इति।

(प्रका०) नन्विति, तथाच कथं जगन्निर्मातृत्वमिति भावः। न* भ्रान्त इति*। न ह्यसद्विषयत्वेन भ्रमत्वं, किन्तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेनेति भावः।

(चि०) स्यादेतत् प्रयोजनं विना कथमीश्वरः प्रवर्त्तते? सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात्। करुणया प्रवर्त्तते इति चेत्। तर्हि परसुखदुःखप्रहाणे प्रयोजने, तथाच सुखिनमेव सृजेन्न नारकिणम्। धर्माधर्मपर-

(१) दिरपि द्विकर्तृका स्यादिति पाठान्तरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

तन्त्रत्वात् तदनुरूपं फलं प्रापयतीति चेत्। तर्ह्यावश्यकत्वात् कर्मनिर्मितमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु किमीश्वरेण अनपेक्षितकीटादिज्ञानवता। कर्मनिरपेक्षत्वे चैकदैव सदा च सर्गप्रलयौ स्यातां, ज्ञानादीनां नित्यत्वात्। किञ्च तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्वेन शरीरादिजन्यतापत्तौ संसारितापत्तिरिति। न। ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्याश्रयासिद्धत्वात्। तमभ्युपगम्य पृच्छसि चेत्, आकर्णय। जगत एव तदिच्छाविषयत्वेन स्वेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात्।

(प्रका०) *स्वेष्टसाधनत्वेति*। तथा च यत्नस्य प्रयोजनज्ञानव्याप्यत्वमव्याहतम्, प्रयोजनज्ञानजन्यत्वनियमश्च जन्यत्वोपाधिदूषित इति भावः।

(चि०) वस्तुतस्तु क्षित्यादितत्तदसाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्रीसमवहिता ईश्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति तदा क्षित्यादिकं करोतीति व्यवहारः। सर्गप्रलयासाधारणकर्मिकादृष्टादिसामग्रीसमवहितत्वमेव तदिच्छायाश्चिकीर्षासंजिहीर्षात्वे। न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति वाच्यम्। क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्वात्, सुखादिशब्दयोरात्माकाशादिवत्।

नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसंप्रदायः। उच्यते। सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मीनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानाद्विवक्षासहितान्मीनकलेवरकण्ठताल्वादिक्रियातज्जन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धीच्छासहितचेष्टोत्पत्तौ (१) सकलघटानुकू-

(१) सहितात्प्रयत्नोत्पत्तौ इति पाठान्तरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

लब्यापाराद् घटोत्पत्तिः । एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृते(१)श्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः, ततस्तत्सुशीलो(२) बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः।

(प्रका०) प्रयोजनज्ञानापेक्षा प्रयत्नोत्पत्तौ न तु तत्स्थितावपीत्याह *वस्तुत इति*। *करोतीति*। ईश्वर इति शेषः। ननु तदिच्छायाः सिसृक्षारूपत्वे प्रलयो न स्यात् संजिहीर्षारूपत्वे च सर्गो न स्यादित्यत आह *सर्गेति*। *सुखादीति*। भावकार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वनियमाद्यथात्मादिजन्यत्वमिति भावः।

मीनशरीरेति। तच्च शरीरं नेश्वरस्य तददृष्टोपगृहीतत्वाभावात् किन्तु संसारिण एवेति ध्येयम्। अत एवाह *सोयं भूतावेशन्याय* इति। न चैवं संसार्यात्मा न सिद्ध्येत् तद्व्यापाराणां भूतावेशन्यायेन परमेश्वरादेव सिद्धेरिति वाच्यम्। तथासत्यदृष्टाभावेन शरीरासिद्धौ भूतावेशन्यायस्यापि असम्भवात् भगवत्यदृष्टाभावात्।

(चि०) यत्तु–यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्थवेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते, ततोऽग्रिमसंप्रदायः, स एव च कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति–मतम्। तन्न। प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात्, तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वराननुमानाच्च। एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति निरस्तम्। सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्तृग्राहकाद्वा। नाद्यस्तदभावात्। नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानाल्लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः॥

(१) प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेनादृष्टसहकृतेति पाठान्तरम्।

(२) तद्दर्शीति पाठान्तरम्।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

अथेश्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य कारणताग्रहो भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात्, तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वे सकलशब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात्। अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दत्वग्रहे च नायं दोष इति चेन्न। व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात्। न च भ्रममूलकत्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयम्। तदंशे व्यधिकरणप्रकाराभावेन बाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च।

अत एव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनाद्बालो घटपदे व्युत्पद्यते। तन्मूलकशाब्दज्ञानमपि न भ्रमः, तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात्, किमयं प्रयोज्यश्चेतनव्यवहाराद्व्युत्पन्नोऽचेतनव्यवहाराद्वेति संशयस्य वज्रलेपायमानत्वात्॥ "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात्। सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः इत्यादि श्रुतयः,—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः॥

इत्यादयः स्मृतयश्च बह्वयो मानत्वेनानुसन्धेया इति॥

इत्यनुमानचिन्तामणौ ईश्वरवादः।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

काशीसंस्कृतसीरीज़-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।	मूल्यम् ।
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १)	रु० १—८
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १)	रु० ८—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं १)	रु० २—८
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १)	रु० ०—६
५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १)	रु० ८—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १)	रु० ६—०
७ पञ्चकिरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)	रु० ०—८
८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः ।	रु० ०—८
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं १)	रु० ०—१२
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १)	रु० २—०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १)	रु० ०—८
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २)	रु० १—४
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३)	रु० १—४
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २)	रु० १- ८

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः । आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः । (छंदः १) रु० ०—६
१६ कारिकावली । मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा । (न्यायं २) रु० १—०
१७ पारस्करगृह्यसूत्रम् । काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम् । हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च । (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०
१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०
१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८
२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०
२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०
२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८
२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) रु० ४—०
२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०
२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १) रु० २—०
२६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४
२७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः । अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ३—८
२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृतार्ऽथप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् (काव्यवि० ३) रु० ०—१२

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नैरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) रु० ८—०

३० न्यायकुसुमाञ्जलिः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्याय वर्द्धमानोपाध्यायप्रणितप्रकाशसहितः (न्यायं४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या–तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) रु० ३—०

३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः।(मीमां०२) रु०१—०

३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि-गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४)(वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर–वामन–जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) रु० १—४

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ५) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः–मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् । (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतमसुनीप्रणितम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणित भाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८

४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः। (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८

४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३। रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः। (व्याकरणं ७) रु० १—४

४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या -श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता। शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च। (वेदा०६) रु० १—४

४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः (काव्य०४) रु०४ —०

५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—०

५१ रघुवंशमहाकाव्यम । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पणया समलङ्कृतम् संपूर्णम् । रु० १—४

५२ कारकबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः। रु०—८

५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता (काव्य० ६) रु०१—०

५४ अलङ्कारमुक्तावली । पर्वतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय-निर्मिता— (काव्य वि० ७) रु०-१२-०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्
जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक
बनारस सिटी ।

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative

Entered in Database

Signature with Date

CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar. An eGangotri Initiative